

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Географічний факультет
Кафедра туризму

Допущено до захисту
Завідувач кафедри туризму

проф. Мальська М.П.
„_____” _____ 2025 р.

Вархоляк Юрій Орестович

**Вплив війни та стратегії післявоєнного відновлення у міжнародному туризмі
на прикладі країн Європи і Близького Сходу**

Магістерська робота

Спеціальність 242 Туризм і рекреація

Спеціалізація – Міжнародний туризм

Науковий керівник –
кандидат географічних
наук, доцент
Безручко Любомир Степанович

(підпис магістра)

(підпис)

ЛЬВІВ – 2025 рік

Львівський національний університет імені Івана Франка

Географічний факультет

Кафедра туризму

Пояснювальна записка

до магістерської (кваліфікаційної) роботи

Магістр

(освітньо-кваліфікаційний рівень)

на тему :

**Вплив війни та стратегії післявоєнного відновлення у міжнародному туризмі
на прикладі країн Європи і Близького Сходу**

Виконав:

студент II курсу, групи ГРТМ-22с
Спеціальності 242 Туризм і рекреація

ОПП Міжнародний туризм

(шифр і назва напрямку)

Вархоляк Ю. О.

(прізвище та ініціали)

Керівник доц. Безручко Л. С.

(прізвище та ініціали)

Рецензент доц. Біланюк В. І.

(прізвище та ініціали)

ЛЬВІВ – 2025 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ.....	7
1.1. Війна як дестабілізуючий фактор у міжнародному туризмі.....	7
1.2. Концепції та моделі післявоєнного відновлення туристичної індустрії...11	
1.3. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів та сприянні відновленню туризму.....	18
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ.....	22
2.1. Аналіз впливу Югославських війн на туризм країн регіону.....	22
2.2. Досвід повоєнного відновлення туризму в країнах Європи після Другої світової.....	43
2.3. Наслідки російсько-української війни для туризму України та сусідніх країн.	59
РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ В КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ.....	67
3.1. Країни Близького Сходу, які не відновили туризм після конфліктів.	67
3.2. Країни Близького Сходу із частково відновленим туризмом.....	75
3.3. Країни Близького Сходу із повноцінно відновленим туризмом.....	80
РОЗДІЛ 4. ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПИ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ.....	90
4.1. Проблеми повоєнного відновлення туризму України.....	90
4.2. Рекомендації повоєнного відновлення туризму України на основі досвіду країн Європи.....	92
4.3. Рекомендації повоєнного відновлення туризму України на основі досвіду країн Близького Сходу.....	98
ВИСНОВКИ.....	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	107

ВСТУП

Міжнародний туризм у XXI столітті перетворився на одну з найдинамічніших і найприбутковіших галузей світової економіки. Він сприяє розвитку транспортної та готельної інфраструктури, створює нові робочі місця, стимулює зростання сфери послуг, забезпечує надходження іноземної валюти та формує позитивний імідж країни на міжнародній арені. Туристичний сектор часто стає важливим джерелом ВВП навіть для країн із диверсифікованою економікою, а для малих і середніх держав – ключовим фактором макроекономічної стабільності. За даними Всесвітньої туристичної організації (UNWTO), до пандемії COVID-19 частка туризму у світовому ВВП становила понад 10 %, а кількість міжнародних подорожей сягала понад 1,5 млрд на рік.

Актуальність проблеми полягає у тому, що туризм є вразливим до різноманітних ризиків, серед яких військові конфлікти посідають особливе місце та, на жаль, активно відбуваються у світі до сьогодні. Збройні протистояння призводять не лише до фізичного руйнування об'єктів туристичної інфраструктури та транспортної мережі, а й до формування довготривалих негативних асоціацій у потенційних туристів, скорочення інвестицій та відтоку кваліфікованих кадрів. Досвід останніх десятиліть переконливо доводить: війна має кумулятивний ефект, коли економічні втрати продовжують наростати навіть після завершення активних бойових дій.

Регіон Європи та Близького Сходу є особливо актуальними для даного дослідження, оскільки тут військові конфлікти відбувалися неодноразово й у різних формах: від локальних етнічних протистоянь до повномасштабних вторгнень. Наприклад, значних втрат туризму завдали війни на Балканах 1990-х років, а наслідки для туристичного ринку залишалися відчутними навіть через десятиліття після підписання мирних угод. Російсько-українська війна, що триває з 2014 року й особливо загострилася після повномасштабного вторгнення 2022 року, по сьогодні спричиняє значні людські втрати та масштабні руйнування, паралізувавши туристичні потоки України, а також впливаючи на туризм країн-

сусідів. Говорячи про військові конфлікти, не оминати і Близький Схід. Приклади Ізраїлю, Сирії, Іраку, Єгипту та Афганістану демонструють, що воєнні дії здатні кардинально змінити туристичний ландшафт. Дане дослідження зачепить вплив на туристичний сектор згаданих країн подій «Арабської весни», а також актуальний на сьогодні збройний конфлікт між Ізраїлем і Палестиною, Ірано-Ізраїльський конфлікт.

Водночас міжнародний досвід підтверджує, що правильно вибудована стратегія післявоєнного відновлення може не лише повернути докризові показники, а й створити умови для інноваційного зростання. Туреччина, Хорватія, Боснія і Герцеговина та інші держави, що пережили збройні конфлікти, у різні періоди довели ефективність комплексного підходу до реконструкції туристичної сфери: від відбудови матеріальної бази до масштабних маркетингових кампаній і підвищення рівня безпеки. Вивчення цих процесів є надзвичайно актуальним для України, яка вже сьогодні потребує чіткої дорожньої карти післявоєнного відновлення, зокрема у сфері туризму.

Мета роботи полягає у всебічному вивченні впливу військових конфліктів на міжнародний туризм, визначенні ключових закономірностей руйнівного впливу воєн на туризм та аналізі стратегій післявоєнного відновлення галузі на прикладі країн Європи та Близького Сходу. На основі отриманих результатів передбачається вироблення практичних рекомендацій щодо ефективного відновлення туристичного сектору України після завершення бойових дій.

Для досягнення мети дослідження сформульовано наступні **завдання**:

- розкрити теоретичні основи впливу війни на туристичну сферу, зокрема розглянути концепції післявоєнного відновлення та роль міжнародних організацій у цьому процесі;
- проаналізувати історичний та сучасний досвід впливу військових конфліктів на міжнародний туризм у країнах Європи (учасники Югославських війн, Другої Світової) та наслідки російсько-української війни;
- дослідити специфіку та динаміку відновлення туристичної галузі в країнах Близького Сходу з різним рівнем поновлення туристичних потоків

- на основі узагальненого закордонного досвіду визначити ключові проблеми та розробити практичні рекомендації щодо стратегії повоєнного відновлення міжнародного туризму в Україні.

Об'єктом дослідження є міжнародний туризм як глобальна соціально-економічна система, що функціонує під впливом політичної стабільності, безпеки та міжнародних відносин.

Предмет дослідження: механізми впливу військових конфліктів на розвиток міжнародного туризму та інструменти, моделі й стратегії післявоєнного відновлення туристичної індустрії в країнах Європи та Близького Сходу.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети застосовано низку наукових методів: системний підхід – для комплексного розгляду туризму як багатокомпонентної соціально-економічної категорії; порівняльно-історичний метод – для аналізу досвіду відновлення туризму після воєн у різних країнах; статистичний та економіко-географічний аналіз – для виявлення тенденцій змін туристичних потоків і динаміки доходів галузі; контент-аналіз та метод узагальнення – для опрацювання наукових джерел, офіційних звітів та аналітичних матеріалів міжнародних організацій; прогнозування та сценарне моделювання – для визначення можливих напрямів розвитку туристичної індустрії України в післявоєнний період.

Матеріали дослідження. Емпіричну базу становлять статистичні дані UNWTO, Всесвітньої ради з питань подорожей і туризму (WTTC), Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейської комісії, Програми розвитку ООН, а також офіційні документи міністерств туризму та національних статистичних відомств України, країн ЄС і Близького Сходу. Додатково використано наукові праці українських і зарубіжних дослідників з питань туризму, кризового менеджменту, міжнародної економіки та безпеки, аналітичні звіти провідних дослідницьких центрів. Особлива увага приділяється аналізу досвіду післявоєнного відновлення в Хорватії, Боснії і Герцеговині, Ізраїлі, Єгипті, Іраку, Сирії та Афганістані, а також вивченню новітніх підходів до маркетингових стратегій

відбудови туристичної репутації. Окрім того, досліджено висвітлення згаданих подій у медіа-просторі (новинні ресурси, газети, журнали тощо).

Наукова новизна даної роботи полягає у комплексному порівняльному аналізі механізмів впливу воєн на міжнародний туризм та систематизації досвіду післявоєнного відновлення туристичної індустрії у двох ключових регіонах – Європі та Близькому Сході. Запропоновано стратегії відбудови туристичного сектору залежно від рівня руйнувань, політичної стабільності та участі міжнародних організацій. Удосконалено підходи до оцінки довготривалих наслідків військових дій для туристичних потоків, що дозволяє прогнозувати темпи відновлення галузі в постконфліктних умовах.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади України при формуванні національної стратегії розвитку туризму в післявоєнний період, а також міжнародними донорами й інвесторами для планування проєктів у регіонах, що зазнали руйнівного впливу війни. Отримані висновки мають практичну цінність для туристичних компаній, місцевих громад та освітніх установ, оскільки дозволяють адаптувати успішний зарубіжний досвід до українських реалій і забезпечити конкурентоспроможність туристичного продукту на світовому ринку.

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень було представлено на 1-ій Всеукраїнській студентській інтернет-конференції “Туризм, рекреація, гостинність” (травень 2025 р. у м. Львів) та опубліковано у збірнику матеріалів конференції, а також на XIX Міжнародній науковій конференції “Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід” (жовтень 2025 р. у м. Львів) та опубліковано у збірнику матеріалів конференції.

Структура і обсяг кваліфікаційної роботи. Магістерська робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (98 найменувань, з яких 49 – іноземною мовою) та двох таблиць. Загальний обсяг магістерської роботи становить 1181.1 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ ВІЙНИ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ

1.1. Війна як дестабілізуючий фактор у міжнародному туризмі

Туризм є одним із найбільших секторів економіки світу, генеруючи понад 10% світового ВВП [1], забезпечуючи роботою сотні мільйонів людей та впливаючи на експорт, валютні надходження та загальну інфраструктуру. Зростання туризму значною мірою залежить від стабільності, безпеки та сприйняття певної туристичної дестинації як безпечної та гостинної. Війни та збройні конфлікти (міжнародні чи громадянські) безпосередньо порушують ці передумови. Окрім значних руйнувань, конфлікти деструктивно впливають на соціальні, економічні й екологічні засади подорожей, спричиняючи довготривалі наслідки як для країн, між якими відбуваються конфлікти, так і для глобальної системи туризму.

Коли розпочинається збройний конфлікт, зазвичай практично миттєво падають туристичні потоки. Міжнародні мандрівники відмінюють поїздки внаслідок рекомендацій урядів щодо небезпеки, страхові компанії обмежують покриття ризиків, авіакомпанії припиняють або змінюють маршрути, туристичні оператори коригують програми, аби уникнути конфліктних регіонів чи взагалі повністю виключають країну зі списку своїх дестинацій.

Більш детально про наслідки впливу війни та збройних конфліктів на регіони Європи та Близького Сходу буде описано у наступних розділах, проте зараз слід навести декілька прикладів реального деструктивного впливу війн на країни. В Україні після початку повномасштабного вторгнення росії у лютому 2022 року міжнародні прибуття скоротилися більш ніж на 80% у порівнянні з попереднім роком. Туристичні надходження (доходи від туристів) у 2022 році становили близько 774 мільйонів доларів США, що є значним падінням порівняно з 2,6 мільярдами доларів США у 2019 році [2]. У Сирії, до початку громадянської війни

в 2011 році, країна приймала приблизно 9–11 мільйонів туристів на рік, туристичний сектор забезпечував близько 13,7 % ВВП. Після війни надходження туристів і доходи сектора зменшилися щонайменше на 90 % у певні роки, зниження доходів оцінювалося у відсотках до трьох-чотирьох цифр залежно від регіону й ступеня бойових дій.

Ці порушення поширюються не лише на зони конфлікту: регіони, які географічно чи політично асоціюються з конфліктом, часто також зазнають зниження туристичних потоків через загальне сприйняття ризику серед мандрівників.

Не оминуть також економічні наслідки для країн, приймаючих туристів. Туризм приносить прямі доходи через готелі, ресторани, екскурсії, а також непрямі — через транспорт, сільське господарство, ремесла, сфери послуг. У конфліктні часи ці доходи різко падають, оскільки державні витрати зосереджуються на оборону, безпеку, медичну допомогу та відновлення зростають. До прикладу, в Україні податкові надходження від туристичної галузі у 2022 році скоротилися майже на 31% порівняно з 2021 роком: з 2 231 млрд грн отриманої податкової бази в 2021 до 1,551 млрд грн у 2022. У попередні роки туризм забезпечував значну частку доходів від експорту та внесків до ВВП, але з початком війни частка ВВП, яку утворюють туристичні надходження, впала до приблизно 0,48 % ВВП у 2022 році [3].

У Сирії загальні економічні втрати через війну від 2011 до приблизно 2018 року оцінюються в 442 мільярди доларів США, з яких близько 118 мільярдів — руйнування фізичної інфраструктури, та 324 мільярди — втрачені доходи ВВП. Туристичний сектор втратив одночасно величезну частину робочих місць: за різними оцінками, у Сирії було втрачено понад 250-260 тисяч прямих і непрямих робочих місць у галузях пов'язаних із туризмом і гостинністю [4].

Руйнуються не лише доходи, але й інфраструктура: пам'ятки культурної спадщини, музеї, транспортні вузли, аеропорти, дороги. Уражені об'єкти, які в мирний час слугують як головні атракції для туристів до певного регіону, потребують значних коштів та часу для відновлення. Водночас війна шкодить

природним екосистемам: пожежі й вибухи нищать ліси та перешкоджають розвитку екотуризму. Необхідні програми з розмінування й відновлення природних територій, щоб зробити зелений туризм безпечним і привабливим.

Війна та військові конфлікти однозначно несуть за собою не лише миттєві, а і довгострокові наслідки для іміджу та бренду. Навіть після припинення бойових дій або укладення мирних угод країни-приймачі можуть десятиліттями відновлювати довіру серед туристів. Негативне медіа-освітлення, інформація про міни, потенційну нестабільність, коливання політики або безпеки формують стійкий «шрам» у сприйнятті.

У Боснії і Герцеговині, наприклад, після конфліктів 1990-х імідж країни як місця з відлунням війни заважали значному зростанню туристичних потоків аж до 2000-х років, а збитки для туризму сягнули майже 19 млрд. доларів США [6]. Війна чинить значний вплив на історичні пам'ятки та об'єкти Світової спадщини. Пальміра в Сирії, яка зазнала значних руйнувань під час бойових дій, та національний музей Іраку після вторгнення 2003 року як приклади навмисного і масового руйнування культурної спадщини.

Сприйняття нестабільності також може бути регіональним: наприклад, Арабська весна 2010-х років призвела до загального зниження туристичної привабливості всього Північної Африки, навіть у країнах, які залишились поза основними зонами конфлікту, через страх серед туристів [7].

Говорячи про актуальний конфлікт нашої держави, за оцінками ЮНЕСКО, в Україні з початку повномасштабної війни станом на 2023-2024 роки було пошкоджено 341 культурний об'єкт [8]. Також в Україні значно постраждали не лише пам'ятки, але й туристичні споруди: готелі, культурно-творчі індустрії, будівлі, які обслуговують туристів, а їхні втрати оцінюються у кількості мільйонів доларів.

Крім приймального туризму, війни суттєво впливають на можливість громадян конфліктних країн подорожувати за кордон, через обмеження візового режиму, погіршення обмінних курсів, інфляцію, а також через страхи щодо безпеки трансферів. Чудовим прикладом слугує росія, громадяни якої практично втратили

можливість виїжджати за кордон, за винятком декількох країн, як громадяни країни-агресора. В Україні таке обмеження сягнуло лише чоловіків віком від 22 до 60 років.

Туристичні маршрути та транзитні шляхи також порушуються. Наприклад, війна в Україні призвела до закриття або обмежень повітряного простору над зонами бойових дій, що змінило маршрути багатьох міжнародних авіаперельотів, збільшило час і вартість перельотів, знизило сполучення між країнами [9].

Деякі країни демонструють здатність адаптуватися до умов війни або збройних конфліктів, зменшуючи втрати, використовуючи альтернативні шляхи розвитку або реструктуризації туристичного потенціалу. В Україні, попри активні бойові дії, частково зберігається внутрішній туризм у безпечних регіонах. Крім того, уряд і місцеві громади працюють над тим, щоб використати туризм як засіб підтримки місцевої економіки, духовного відновлення і збереження культурної спадщини. У Сирії є спроби поступового відновлення туристичних потоків з сусідніх країн у 2022-2023 роках, особливо з Іраку, Лівану та Ірану; у першій половині 2022 року країна прийняла близько 750 тисяч туристів, що порівняно з попередніми роками дало певне пожвавлення [10]. Деякі регіони прибережні, міста, що менш постраждали від бойових дій, отримують інвестиції у готелі й інфраструктуру, спонсорську участь міжнародних фондів, програм реконструкції та збереження спадщини.

Міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, UNWTO, місцеві урядові агенції, здійснюють моніторинг пошкоджень, розробляють стратегії відновлення, виділяють гранти або кредити на реставрацію пам'яток і об'єктів, що мають туристичну цінність.

Медіа й технології мають важливе значення в тому, як сприймається безпека та привабливість місця призначення. У епоху соціальних мереж інформація про напади, бойові дії, руйнування поширюється майже миттєво, і це може як збільшувати страх у потенційних туристів, так і створювати рухи солідарності чи заохочення підтримати постраждалі країни.

Віртуальний туризм, цифрові екскурсії та онлайн-контент стали інструментами збереження інтересу до культурної спадщини на період, коли фізичний туризм обмежений або небезпечний. Також кампанії з перезапуску іміджу (так званий «recovery branding»), використання сучасних програм безпеки, сертифікатів, гарантій страхівки тощо можуть сприяти поверненню довіри [11].

Отже, аналіз впливу військових конфліктів на сферу туризму засвідчує їх катастрофічні наслідки, що виявляються у стрімкому падінні економічних показників та руйнуванні інфраструктури. Це підтверджується статистичними даними: зокрема, в Україні внаслідок війни податкові надходження від галузі скоротилися на 31%, а обсяг туристичних доходів впав з 2,6 млрд доларів США у 2019 році до 774 млн доларів у 2022 році, знизивши частку туризму у ВВП до критичних 0,48%. Схожі деструктивні тенденції простежуються у світовій практиці, наприклад, у Сирії, де потік туристів зменшився на 90%, а втрати робочих місць сягнули понад 250–260 тисяч, або у Боснії і Герцеговині із загальними збитками для галузі у 19 млрд доларів. Окрім фінансових втрат, довгостроковим викликом стає руйнування культурного фонду, як-от пошкодження 341 об'єкта в Україні, що ускладнює процес повоєнного відновлення туристичних напрямків.

1.2. Концепції та моделі післявоєнного відновлення туристичної індустрії

Дослідження впливу воєнних дій на туризм є надзвичайно важливим аспектом для розвитку туристичної індустрії. Збройні конфлікти створюють глибокі економічні, соціальні й культурні виклики, що призводять до скорочення туристичних потоків, втрат інвестицій та зупинки інфраструктурного розвитку. Розуміння механізмів цього впливу допомагає формувати ефективні стратегії пом'якшення наслідків та планувати відновлення галузі на основі концепцій та моделей післявоєнного відновлення індустрії.

Аналіз впливу війни на туризм та створення на основі цього концепцій і моделей післявоєнного відновлення тісно пов'язаний із теорією ризик-менеджменту. Спершу слід навести декілька важливих визначень та термінів, а

саме що таке ризик, яка саме його роль для менеджменту ризиків у контексті туризму.

Ризик — це ймовірність того, що відбудеться певна подія, яка може спричинити негативні наслідки. Згідно з ISO 31000, ризик визначають як ефект від невизначеності щодо досягнення цілей, який може бути як негативним, так і позитивним [12].

Менеджмент ризику (англ. risk management) — це систематичний процес ідентифікації, оцінки та надання пріоритетів ризиків, а також розробки заходів для їхнього зменшення чи уникнення, моніторингу та контролю. Це охоплює комплекс організаційних, оперативних і стратегічних рішень, що спрямовані на збереження безпеки, стабільності та репутації бізнесу або дестинації [13].

Менеджмент ризику передбачає наступні етапи: ідентифікація ризику, оцінка ймовірності і серйозності наслідків, розставлення пріоритетів, розробка заходів реагування, моніторинг і корекція.

У туристичному бізнесі теорія ризику має такі сфери застосування:

- Планування безпеки, коли готелі та туроператори включають правила безпеки, страхування, підготовку персоналу, аварійні плани.
- Розробка стратегій комунікації, адже після кризи важливо швидко і точно інформувати туристів і партнерів, щоб зменшити негативне сприйняття.
- Фінансове планування і інвестиції, тобто проекти оцінюють ризики перед інвестуванням, уряд може вводити гарантії, щоб залучити інвесторів у відбудову.
- Підготовка до надзвичайних ситуацій (англ. «Emergency management, disaster preparedness»): наприклад, як у ініціативі UNWTO TERN, коли країни встановлюють механізми реагування на кризи [13].

Говорячи про приклади застосування ризик-менеджменту в туристичній індустрії, слід навести кілька прикладів реальних випадків використання даної концепції в туризмі.

Під час COVID-19 багато туристичних операторів і урядів використали оцінку ризику (Risk Assessment), щоб ввести заходи: вимоги до тестів, карантин,

вакцинування, обмеження переміщень. У UNWTO-WHO закликали базувати туристичні обмеження на доказовій оцінці ризику, щоб збалансувати захист здоров'я й економіку.

У випадку природних катастроф чи стихійних лих, у звіті UNWTO про пригодницький туризм (“Global Report on Adventure Tourism”) обговорюється, як компанії, використовуючи ризик-менеджмент, організують маршрути та обладнання, готують персонал, щоб зменшити ризик травм або небезпеки під час екстремальних природних умов. Стосовно країн з нестабільною політичною ситуацією (де стаються перевороти, масові протести, війни), на основі концепції ризик-менеджменту бізнес змушений вводити додаткові заходи (страхування, інформаційні кампанії, альтернативні маршрути), а уряди — забезпечувати базові гарантії безпеки та підтримку. Наприклад, СВІ (Centre for the Promotion of Imports) наводить приклади політичних чи терористичних ризиків, коли туристичні притоки зменшуються через сприйняття небезпеки [14].

Війна однозначно породжує так звані комунікаційні ризики, які значною мірою впливають на імідж дестинації. Наприклад, після надзвичайного випадку чи конфлікту дестинація може страждати через негативне сприйняття публікою (публікації та дописи у соціальних мережах, висвітлення дестинації в новинах у «поганому світлі» тощо, негативні відгуки постраждалих туристів тощо). Згідно теорії ризик-менеджменту, в такому випадку важливе правильне і швидке спілкування з туристами, інформування щодо безпеки та умов перебування у потерпілій дестинації, що є важливим кроком для створення та встановлення довіри. UNWTO в програмі Tourism Emergency Response Network (TERN) заохочує координацію між урядом і приватним сектором у сфері комунікацій під час кризових ситуацій [15].

Зрозумівши приклади застосування концепції менеджменту ризиків, слід описати більш детально аспекти та підходи, згідно яких вона діє та застосовується, а саме: економічний, соціально-психологічний, політологічний аспекти і теорія розвитку туризму в контексті теорії ризику.

Економічний аспект включає втрати доходів від туристичної діяльності, витрати на відшкодування збитків інфраструктурі, зменшення інвестицій, зростання безробіття та падіння ВВП у туристичних регіонах. Спершу відбувається оцінка фінансових ризиків через сценарне моделювання: який дохід втрачений у різних варіантах розвитку подій (наприклад, у випадку короткого конфлікту чи затяжної війни). Надалі планується страхування, коли компанії та уряд можуть використовувати інструменти страхування для покриття ризиків руйнувань, втрати майна. На основі цього створюють державні субсидії та гранти для підтримки туристичних підприємств у кризові періоди. Згодом проводять маркетингові програми спрямовані на відновлення попиту, наприклад, акції «відкрите для туризму», міжнародні кампанії відновлення іміджу. На кінець відбувається впровадження інвестицій в інфраструктуру: ремонт доріг, аеропортів, безпека, комунікаційні мережі. Тобто постраждалу територію (місто, регіон тощо) приводять до такого стану, аби після війни вона була готова приймати туристів.

Соціально-психологічний підхід у теорії ризику підкреслює, що навіть коли об'єктивна небезпека знижується, сприйняття небезпеки може залишатися високим. Менеджмент ризику повинен враховувати сприйнятий ризик і працювати над ним через інформаційні кампанії, публічні заходи, залучення медіа. Наприклад, після стихійних чи інших катастроф деякі туристичні місця використали засоби маркетингу, щоби продемонструвати, що безпека відновлена. Після завершення бойових дій необхідні інформаційні кампанії та культурні заходи, що сприятимуть відновленню позитивного іміджу країни. Цей підхід включає зміну ставлення туристів до небезпек, страхів, сприйняття того, чи безпечно відвідати країну чи регіон; окрім того, змінюється внутрішнє ставлення населення, аби громади стали готові приймати туристів. Даний підхід розглядає поняття сприйняття ризику, тобто чому туристи можуть уникати дестинацію. До переліку причин відносять чутки, перебільшення в медіа, чи навіть звичайні людські страхи (навіть коли реальна ризикова ситуація контролюється). Тоді проводяться так звані кампанії зі спілкування — інформаційні матеріали, публічні виступи, використання соціальних мереж, проекти «відкритих дверей», спрямовані підкреслити мир,

безпеку та захищеність в туристичних об'єктах. Опісля проводять культурні та освітні заходи: екскурсії, виставки, музеї пам'яті, щоб сформувати розуміння історичного контексту певної туристичної дестинації, тим самим зменшуючи тривогу серед міжнародних туристів. Ще один крок, про який згадувалося раніше, це взаємодія з громадами. Під цим слід розуміти підготовку місцевого населення до почуття безпеки у контакті з туристами, до розуміння їхніх потреб. Вважається, що населення країни чи конкретної дестинації є одним із найкращих «партнерів» туристів у післявоєнному туризмі [16].

Політологічний аспект з теорії ризику стосується того, як зміни у державному управлінні, політичній стабільності, законодавчому середовищі створюють або зменшують ризики. Державні програми мають включати правові гарантії, податкові пільги, інвестиції в безпеку та логістику, міжнародну співпрацю. Вони можуть зменшувати вертикаль ризику, тобто наскільки сильно діяльність туризму залежить від зовнішніх політичних умов. Даний підхід спрямований на дію у випадку політичної нестабільності (зміна уряду, корупція, відсутність правової визначеності), що практично завжди відштовхує інвесторів та туристів. Першим кроком стає створення державних програм підтримки: гарантії безпеки для туристів чи держави (у випадку збройних конфліктів чи війни), проведення реконструкції постраждалих об'єктів, надання субсидій та пільг туристичним підприємствам для стимулювання розвитку. Окрім того цей підхід включає укладання міжнародних угод про співробітництво, а саме таких, як підтримка міжнародних організацій, запровадження міжнародних стандартів, участь у проектах UNWTO, залучення міжнародної допомоги для відновлення та розвитку [17].

Останнім важливим аспектом у ризик-менеджменті для туризму після військових дій є теорія розвитку туризму. Вона включає аналіз комплексних чинників, які сприяють росту туризму (економічні, соціальні, культурні, екологічні):

- Сталий туризм (sustainable tourism) — прагнення зберегти природні, культурні ресурси, щоб туризм був довготривалим, а також збереження

балансу між розвитком і збереженням (наприклад, уникати надмірного навантаження на природу чи інфраструктуру).

- Інноваційні підходи — диверсифікація туристичних продуктів, розвиток екотуризму, агротуризму, туризму пам'яті.
- Адаптивність до змін — це здатність організації, громади або системи швидко й ефективно реагувати на нові умови та непередбачувані виклики, зберігаючи стабільність і продовжуючи розвиток. У туризмі це проявляється у вмінні підприємств і дестинацій своєчасно виявляти зміни у зовнішньому середовищі, зокрема економічні коливання, кліматичні події, воєнні дії чи нові тренди попиту, а також швидко коригувати стратегії, наприклад швидко змінювати туристичні маршрути, впроваджувати онлайн-бронювання та розширювати асортимент послуг, включно з еко-, гастро- чи медичним туризмом. Важливими складовими є інвестиції в навчання персоналу й технології для збереження конкурентоспроможності навіть у кризових умовах та використання сценарного планування і ризик-менеджменту для мінімізації втрат і пошуку нових можливостей. Простіше кажучи, адаптивність означає не лише здатність виживати під час змін, а й уміння використовувати їх як поштовх до подальшого зростання та інновацій [18].

Післявоєнне відновлення туризму вимагає комплексного підходу, який поєднує економічні, соціальні та екологічні стратегії. Міжнародний досвід дає змогу виокремити кілька ключових моделей:

Інвестиційно-інфраструктурна модель. Основний акцент робиться на відбудові транспортної, готельної та рекреаційної інфраструктури. Приклади — Хорватія та Боснія і Герцеговина, де масштабні програми відновлення інфраструктури сприяли швидкому поверненню туристів.

Модель публічно-приватного партнерства. Поєднує державні стимули й приватні інвестиції. Такий підхід використовувався у Камбоджі та Руанді, де уряд створював податкові пільги для бізнесу, а підприємці інвестували в туристичні об'єкти.

Соціально-орієнтована модель. Спрямована на підтримку місцевих громад, розвиток малого бізнесу й креативних індустрій. Вона підвищує зайнятість населення та зміцнює зв'язок між туризмом і культурною спадщиною.

Екологічно сталий підхід. Зосереджується на відновленні природних територій і розвитку зеленого туризму. Прикладом слугує післявоєнний досвід Сьєрра-Леоне, де робили ставку на екотуризм для відновлення біорізноманіття та залучення екомандрівників [19].

Окрім негативних та деструктивних наслідків для туризму, про які згадувалося у попередньому розділі, війна також породжує нові тенденції та формати туризму. Хоча короткостроковий вплив війни є вкрай негативним, у довгостроковій перспективі можливий туристичний підйом. У багатьох країнах спостерігалося зростання інтересу до «туризму пам'яті» та «військового туризму», що базуються на відвідуванні місць бойових дій і меморіалів. Такі локації зберігають історичну та культурну цінність, стимулюють розвиток національно-патріотичних маршрутів, музеєфікацію воєнних ландшафтів і популяризацію пам'яток, пов'язаних із військовими подіями [20].

Отже, створення концепцій і моделей післявоєнного відновлення у туризмі потребує системного підходу до управління ризиками, який охоплює економічні, соціально-психологічні, політичні та інноваційні аспекти. Теорія ризик-менеджменту дозволяє своєчасно виявляти загрози, оцінювати їхню ймовірність та наслідки, формувати стратегії реагування і відновлення, що особливо важливо для туристичної індустрії, чутливої до криз. Практичні приклади (від пандемії COVID-19 до відновлення після воєн і стихійних лих) доводять ефективність такого підходу у зменшенні втрат, відновленні інфраструктури, поверненні довіри туристів та залученні інвестицій. Комплексна взаємодія держави, бізнесу, міжнародних організацій і місцевих громад забезпечує не лише відбудову туристичної галузі після конфліктів, а й створює підґрунтя для сталого та інноваційного розвитку в довгостроковій перспективі.

1.3. Роль міжнародних організацій у врегулюванні конфліктів та сприянні відновленню туризму

Міжнародні організації відіграють вирішальну роль у запобіганні та врегулюванні конфліктів, а також у створенні умов для відновлення повоєнної економіки, зокрема туристичного сектору. Збройні протистояння руйнують інфраструктуру, знищують культурну спадщину, підривають довіру мандрівників і зменшують інвестиційну привабливість регіону. Водночас міжнародні інституції, використовуючи політичні, технічні та фінансові інструменти, сприяють відновленню безпеки, відбудові культурної спадщини та поверненню туристичних потоків.

Міжнародні організації, зокрема ООН, ОБСЄ та регіональні структури, виконують ключові функції у запобіганні ескалації конфліктів. Вони забезпечують дипломатичну медіацію, місії добрих послуг, моніторинг і верифікацію режимів припинення вогню та розгортання миротворчих контингентів. Політичні механізми врегулювання спираються на міжнародне право та резолюції, створюючи базу для стабілізації ситуації й подальшого відновлення життя у постраждалих регіонах. Діяльність ООН з питань запобігання та медіації є центральною, адже організація надає майданчик для переговорів і ефективні інструменти посередництва [21].

Інформаційний вимір сучасних конфліктів став не менш важливим. Контроль над нарративом впливає на сприйняття ситуації всередині країни та на міжнародному рівні. Міжнародні організації використовують інформаційну дипломатію, публічну комунікацію та експертні оцінки для зниження напруги, протидії дезінформації та просування мирних сценаріїв. Така робота має значення не лише для політичної стабілізації, а й для відновлення туристичної привабливості, адже довіра мандрівників залежить від прозорості та системності інформування про безпеку в регіоні.

Відновлення та збереження культурної спадщини є основою повернення туристів. ЮНЕСКО та її партнери впроваджують практики консервації, керівництва з відновлення й протоколи реабілітації пам'яток, пошкоджених під час

конфліктів. Програми оцінки збитків, підготовки місцевих фахівців і залучення міжнародних ресурсів сприяють відновленню туристичних об'єктів і культурної ідентичності спільнот. ЮНЕСКО також просуває міжнародні правові норми, зокрема Гаазьку конвенцію 1954 року, що формує правову основу захисту культурних цінностей у воєнний час [22].

Економічна допомога та відбудова інфраструктури є важливими складовими стратегії відновлення туризму. Світовий банк та інші фінансові інституції фінансують реконструкцію транспортної, готельної та туристичної інфраструктури. Їхні проекти охоплюють відновлення доріг і аеропортів, відбудову готелів, підтримку малого та середнього бізнесу в туристичній галузі й створення робочих місць для демобілізованих осіб. Досвід численних відновлювальних програм доводить, що інвестиції у культуру та туризм сприяють економічному зростанню й соціальній реінтеграції. Світовий банк також пропонує методики планування стійкого відновлення.

Світова організація туризму (UNWTO) розробила рекомендації для поетапного відновлення туристичного сектору після криз. Вони охоплюють відновлення довіри мандрівників, заходи з безпеки, підтримку зайнятості та ліквідності. UNWTO співпрацює з урядами та приватним сектором, координуючи протоколи безпеки, гармонізуючи процедури та розробляючи маркетингові стратегії для повернення туристів. Їхні глобальні настанови, ефективні після пандемії COVID-19, мають практичну цінність і для повоєнного відновлення [23].

Конкретні приклади демонструють комплексність підходів міжнародних інституцій. У різних країнах запроваджувалися проекти з відновлення культурних пам'яток за участі ЮНЕСКО та ICCROM, що дозволяло залучати міжнародні гранти та технічну експертизу. Світовий банк неодноразово фінансував програми, які поєднували реконструкцію туристичної інфраструктури з підтримкою підприємництва в постраждалих регіонах. Водночас такі програми стикаються з викликами, зокрема політичною невизначеністю, ризиком нових загострень, недостатньою координацією між акторами та проблемами прав людини й рівного доступу до вигод від відбудови [24]. Для ефективного відновлення туризму після

конфлікту необхідна тісна координація між міжнародними агенціями, донорськими організаціями, національними урядами та місцевими громадами. Підходи з різних дисциплін поєднують безпекові заходи, економічні стимули, відновлення культурної спадщини, екологічну стійкість і соціальну інклюзію. Успішні стратегії передбачають участь громади у прийнятті рішень, прозорі механізми розподілу ресурсів і моніторинг результатів, що знижує ризик повторної маргіналізації постраждалих груп [25].

Міжнародні правові інструменти, включаючи резолюції Ради Безпеки ООН, спеціальні конвенції та норми оперативних рекомендацій UNWTO, створюють стандарти поведінки та протоколи для відновлення туризму. Виконання цих стандартів зміцнює довіру інвесторів і туристів, забезпечує захист спадщини та зменшує ризики корупції й неефективного використання ресурсів.

Важливо пам'ятати, що відбудова туризму не повинна призводити до витіснення місцевого населення або порушення прав людини. Слід уникати «туристичного кемпінгу» на пошкоджених територіях і комерціалізації страждань. Міжнародні організації можуть надавати керівництва та механізми моніторингу, але для цього потрібна політична воля урядів і активний громадський контроль.

У підсумку міжнародні організації відіграють ключову роль у запобіганні та врегулюванні конфліктів, захисті й відновленні культурної спадщини та фінансовій і технічній підтримці відбудови туристичної інфраструктури. Для підвищення ефективності цих процесів доцільно посилювати координацію між міжнародними акторами, інтегрувати підходи «безпека — спадщина — розвиток» у плани відновлення, залучати громади до планування й реалізації проектів та забезпечувати прозорі механізми моніторингу й підзвітності.

Підсумовуючи результати теоретичного дослідження даного розділу, встановлено, що військові конфлікти виступають головним дестабілізуючим фактором для міжнародного туризму, спричиняючи значні втрати. Це підтверджується статистичними показниками: в Україні у 2022 році туристичні надходження впали до 774 млн доларів США (близько 0,48% ВВП), а податкові відрахування знизилися на 31%, тоді як у Сирії загальні економічні втрати через

війну оцінюються у 442 млрд доларів США при скороченні турпотoku на 90% та втраті понад 250 тисяч робочих місць. Для подолання цих наслідків необхідне застосування комплексного ризик-менеджменту згідно ISO 31000 та застосування адаптивних моделей повоєнного відновлення, таких як інвестиційно-інфраструктурна (досвід Хорватії та Боснії і Герцеговини, де збитки сягали 19 млрд доларів), модель публічно-приватного партнерства (на прикладі країн Камбоджа та Руанда) або екологічно сталий підхід. Не менш важливу роль у процесі відновлення галузі відіграють міжнародні організації: ООН, ЮНЕСКО, UNWTO, Світовий банк та ICCROM, які через механізми фінансування, ініціативи на кшталт TERN та норми Гаазької конвенції 1954 року забезпечують відбудову інфраструктури та захист культурної спадщини, сприяючи формуванню безпекового іміджу DESTИНАЦІЙ та розвитку нових напрямів, таких як «туризм пам'яті».

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ

2.1. Аналіз впливу Югославських війн на туризм країн регіону

Війни у Балканському регіоні наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття (або як їх ще називають Югославські війни на території колишніх республік Югославії) стали одними з найтрагічніших подій у сучасній європейській історії, що суттєво вплинули на політичний, соціальний та економічний розвиток країн регіону. Ці конфлікти, здебільшого етнічного та національного характеру, чинили значний вплив на безпеку населення та більшість економічних галузей, а зокрема і на туристичну індустрію регіону.

Перш за все, слід коротко пригадати основні військові конфлікти, які відбулися на Балканах у згаданому часовому проміжку, а згодом перейти до більш детального дослідження наслідків для туризму кожного з них. Одним із найпомітніших конфліктів цього періоду була війна в Косово 1998–1999 років, яка виникла як наслідок напруженості між сербською державою та етнічною албанською більшістю регіону, що прагнула до автономії та незалежності. Цей збройний конфлікт закінчився міжнародною інтервенцією НАТО, яка дозволила припинити бойові дії. Внаслідок війни Косово фактично здобуло незалежність, що суттєво змінило геополітичну ситуацію у регіоні та спричинило масштабні зміни в соціальній структурі та економіці, зокрема торкнулося туристичної галузі.

У 2001 році новий конфлікт спалахнув у Північній Македонії, де збройні протистояння між урядовими силами та албанськими повстанцями загострили ситуацію в країні. Ці зіткнення, що тривали протягом року, мали наслідком не лише гуманітарні й політичні проблеми, але й негативно вплинули на інвестиції та розвиток туристичної інфраструктури, що потребувало подальшої стабілізації і реформ.

Крім того, протягом цього періоду в регіоні колишньої Югославії продовжувалися збройні локальні конфлікти в Боснії і Герцеговині, Хорватії та Сербії. Ці зіткнення були пов'язані з національними і етнічними суперечностями, що виникли на тлі розпаду Югославії і мали глибокий вплив на регіональну безпеку. Конфлікти призвели до значних руйнувань інфраструктури, масового переселення населення і тривалих політичних нестабільностей, які гальмували розвиток туризму — однієї з ключових галузей економіки [27].

Таким чином, аналіз воєнних конфліктів на Балканах наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття із детальним дослідженням впливу на туризм Косово та Північної Македонії є необхідним для розуміння комплексних викликів, які стояли перед регіоном у відновленні та розвитку туристичного сектору, а також для виявлення наслідків цих подій для міжнародних туристичних потоків, місцевої економіки та іміджу згаданих балканських країн у світі.

Спершу слід описати Косовську війну як одну з найбільш кривавих подій Європейського регіону нашого часу. Причини війни в Косово 1998-1999 років мають глибоке історичне та політичне підґрунтя, пов'язане з етнічними, національними та територіальними суперечностями в регіоні. Косово є автономним краєм в складі Сербії, з переважною албанською більшістю населення, яке прагнуло до незалежності або принаймні значної автономії. Після розпаду Югославії напруга зростала на тлі політики Югославського уряду, що включала переселення сербських біженців із Хорватії та Боснії та Герцеговини до Косово у 1996–1997 роках та посилення контролю над регіоном. Відповіддю албанського населення стала створена у 1990-х роках Армія визволення Косово (ВАК), яка почала партизанську боротьбу з метою здобуття незалежності краю. Конфлікт у лютому 1998 року переріс у повномасштабну війну між ВАК та югославською армією і поліцією, що супроводжувалася тяжкими порушеннями прав людини і воєнними злочинами, зокрема етнічними чистками албанського населення. Головними учасниками конфлікту були збройні сили Югославії на боці сербської влади та збройні формування Армії визволення Косово, підтримані частиною албанського населення. Цілі Югославії полягали у збереженні територіальної

цілісності країни і контролю над Косово, тоді як албанська сторона прагнула досягти політичної незалежності регіону. Конфлікт привернув увагу міжнародної спільноти, і у 1999 році НАТО розпочало військову інтервенцію, метою якої було припинення репресій і порушень прав цивільного населення, що зрештою призвело до виведення югославських військ і фактичної незалежності Косово [27].

Лютий 2008 року ознаменував проголошення косовськими албанцями незалежності країни Косово. Однак цю державу визнали не усі країни світу. Говорячи про позицію нашої держави, на той час пресекретар МЗС України Олександр Дикусаров заявив, що позиція України щодо визнання Косова залишається незмінною і полягає у дотриманні основних міжнародно-правових документів, зокрема принципу безумовної поваги до суверенітету та територіальної цілісності всіх держав у їх міжнародно визнаних кордонах [28]. Фактично це свідчило про невизнання Україною держави Косово, а також про ставлення до неї як до частини Сербії.

Дворічний конфлікт забрав життя десятків тисяч людей, а реалізація програми етнічних чисток призвела до вигнання з Косова близько 900 000 косовських албанців. Події в Косові привернули пильну увагу засобів масової інформації, що змусило політиків ЄС змінити свій нерішучий підхід, продемонстрований під час Боснійської війни і вдатися до більш рішучих дій для припинення сербського геноциду. Косовська війна стала каталізатором, який спонукав Європейський Союз переосмислити свою роль у системі міжнародної безпеки. Хоча Рада ЄС і підтримала рішення про втручання задля запобігання гуманітарній катастрофі в Європі, саме операція НАТО на чолі зі США поклала край повномасштабній війні Сербії в Косові. Війна завершилася після 78-денної повітряної кампанії Альянсу, що розпочалася 24 березня 1999 року [29].

Війна в Косово завдала шкоди не лише людським життям, а й культурній та архітектурній спадщині, що мала безпосередній вплив на туристичну привабливість регіону. Загалом, протягом періоду югославського правління в Косово спостерігалася інституційна зневага до архітектурної спадщини албанців. Масштабна руйнація почалася ще наприкінці 1940-х років, коли в рамках

урбаністичних реформ було знищено значну частину османської архітектури, зокрема в Приштині. Ці заходи проводилися під егідою урбаністичного інституту Югославії, що свідчить про централізовану політику модернізації, спрямовану на зміну архітектурного ландшафту та знищення елементів, пов'язаних з османським минулим. Руйнування культурних та релігійних об'єктів під час конфлікту характеризуються знищенням понад 100 християнських церков, монастирів та історичних пам'яток, серед яких:

- Монастир Дечани — одна з найбільших середньовічних святинь, частина об'єкта Світової спадщини ЮНЕСКО, а також головний православний монастир Косово зазнав серйозних пошкоджень.
- Мечеть Хадум — історична османська мечеть у Печі, що була частково зруйнована під час конфлікту.
- Церква Богородиці Левішка — пошкоджена згодом під час заворушень у 2004 році [30].

Під час війни 1998–1999 років руйнація культурної спадщини досягла катастрофічних масштабів. Згідно з даними, 225 з 600 мечетей у Косово були пошкоджені, знищені або пограбовані. Крім того, було зруйновано близько 500 традиційних албанських будинків «кулла», а також три з чотирьох добре збережених османських міських центрів. Значні втрати зазнали публічні бібліотеки: 65 з 183 були повністю знищені, що призвело до втрати понад 900 тисяч томів. Також були знищені архіви Ісламської громади Косово, що містили документи, що охоплюють 500 років історії [31].

Рис. 2.1. Зображення зруйнованого традиційного будинку «кулла» в Косово [32]

Важливо зазначити, що руйнація не обмежувалася лише фізичним знищенням об'єктів. Вона мала символічний характер, оскільки ці об'єкти були частиною культурної ідентичності албанського населення. Таким чином, знищення культурної спадщини стало частиною етнічного очищення, спрямованого на витіснення албанської присутності в Косово.

Тривалий конфлікт у Косово завдав не лише значної матеріально-економічної шкоди країні, а також її міжнародному іміджу через негативне висвітлення в світових ЗМІ, що відповідно відлякувало потенційних іноземних туристів. Наслідки війни супроводжувалися страхом повторного конфлікту, що ще тільки погіршувало стан туризму Косово надалі.

Через чотирнадцять років після війни розвиток туризму в Косово тримався на початковому етапі, стикаючись із численними проблемами, такими як слабка економіка, внутрішня та зовнішня політична нестабільність, низька обізнаність уряду щодо цінності туризму та обмежена професійна підготовка кадрів. Туристична галузь Косово тоді не вважалася конкурентоспроможною порівняно з сусідніми країнами регіону через відсутність базової туристичної інфраструктури та кваліфікованих спеціалістів для надання якісних послуг [33].

На період 2013 року Косово приймало близько 130 000 іноземних туристів, серед яких представники ООН, дипломати, військовослужбовці та консультанти з розвитку разом із їхніми родинами та друзями. Однак детальна статистика, наприклад дані про витрати туристів, відсутня, що ускладнює повну характеристику відвідувачів. З 2013 року в Косово діє візовий режим, який замінив попередню безвізову політику для всіх. Громадяни 87 країн світу, включаючи Індію, Китай, Боснію і Герцеговину та всі колишні радянські республіки, що не входять до ЄС, потребують візи для відвідування Косово. Водночас громадянам ЄС, США, більшості країн Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії, Японії, Ізраїлю, Південної Африки та країн Перської затоки віза не потрібна [34].

Проте станом на сьогодні туризм у Косово стрімко розвивається, що відображається у значному зростанні кількості відвідувачів, включно зі збільшенням числа іноземних туристів на 61% на початку 2024 року. Сектор розширює свої пропозиції, виходячи за межі природного та гірського туризму, включаючи культурні, гастрономічні та пригодницькі маршрути у таких історичних містах, як Прізрен та Печ. Водночас галузь все ще стикається з низкою викликів, серед яких необхідність підвищення інституційного потенціалу, ефективної координації між урядовими органами та поліпшення маркетингової та інформаційної інфраструктури для повного реалізування свого потенціалу.

У 2024 році спостерігалось значне зростання туристичних прибуттів: на початку року туристична активність збільшилася на 50%, а кількість іноземних відвідувачів зросла на 61% порівняно з попереднім роком. Туристичний продукт Косово стає більш різноманітним, включаючи культурний та пригодницький туризм, із акцентом на автентичні досвіди у історичних містах та сільських регіонах. Туризм визнається ключовим сектором економічного розвитку та важливим джерелом прямих іноземних інвестицій для країни.

Косово володіє багатьма культурними та історичними ресурсами, що активно розвиваються для залучення туристів до таких об'єктів, як історичне місто Прізрен. Гірський та пригодницький туризм також набирає популярності завдяки природній красі країни: такі райони, як Прокляті гори та гори Шар, пропонують можливості

для піших походів, катання на лижах та екотуризму. Крім того, гастрономічний туризм стає важливим напрямом, що дозволяє популяризувати місцеву культуру та традиції.

Незважаючи на зростання сектору, існують певні проблеми. Недостатній інституційний потенціал та відсутність ефективного управління туристичними ресурсами гальмують розвиток туризму. Також потребує покращення маркетинг та рекламна діяльність, особливо в цифровому сегменті, оскільки туристична інформація залишається недостатньою та потребує підвищення якості. Хоча сектор демонструє позитивну динаміку, будівництво туристичного потенціалу для різних типів розміщення, таких як хостели та апартаменти, знаходиться на початкових стадіях [35].

Іншою вагомою подією в історії Європи та зокрема Югославських воєн є військовий конфлікт у Республіці Македонія 2001 року, що став важливим етапом у новітній історії Північної Македонії, загостривши етнічну напругу між македонською більшістю та албанською меншиною. Спершу слід коротко охарактеризувати головні деталі конфлікту, а згодом буде описано його вплив на туризм.

Головними учасниками були македонські сили безпеки (серед яких числилися здебільшого армія та поліція) та Армія національного визволення, що складалася з албанських бойовиків, значною мірою підтриманих з Косово. Основною причиною виникнення конфлікту було незадоволення албанської громади своїм статусом, що виражалось у вимогах розширення прав, особливо щодо використання албанської мови в офіційних установах та освіті, а також право на використання національних символів. Збройне протистояння, що тривало з січня по листопад 2001 року, призвело до значних людських втрат: за різними оцінками, загинуло від 150 до 250 осіб, включно з військовослужбовцями, повстанцями та близько 90 цивільними, а також близько 1000 поранених. Матеріальні втрати включали знищення або захоплення приблизно 20-30 танків та бронемашин. Результатом конфлікту стало підписання Охридської рамкової угоди в серпні 2001 року під міжнародним посередництвом, що юридично закріпила широку

децентралізацію та надала албанській мові статус другої офіційної у регіонах, де албанці становлять понад 20% населення, забезпечивши політичне врегулювання та запобігши повномасштабній громадянській війні [36].

На туристичну галузь Македонії вкрай негативно вплинули як внутрішній військовий конфлікт 2001 року, так і загалом розпад Югославії. Після здобуття незалежності країна спершу змушена була змиритися з тим, що більшість міжнародних мандрівників лише транзитом перетинали її територію. У поєднанні з нестабільною та слабкою економічною ситуацією в державі, це спричинило занепад туристичного сектору [37].

Протягом десятиліття (період 1991–2001 років) кількість туристів неухильно скорочувалася. Вже у 1992 році (першому повному році після здобуття суверенітету) показник ночівель у туристичних закладах становив лише 53,8% від рекордного рівня, зафіксованого у 1987 році. Найгірший туристичний потік було зареєстровано у 2001 році, коли країну відвідали лише 333 308 осіб, що супроводжувалося 1 254 582 ночівлями. Якщо порівнювати ці результати з успішним 1987 роком, то кількість прибуттів знизилася у 3,5 рази, а кількість ночівель — у 3,2 рази. Цей період після 1991 року був вкрай нестабільним, відзначався застоєм і, як наслідок, скороченням валютних надходжень від туризму. Найнижчі показники валютних надходжень були зафіксовані у 1997 році — 15,16 млн доларів США, у 1998 році — 16,70 млн доларів США, а до 2001 року вони зросли до 25,95 млн доларів США. Постійний дефіцит валютних надходжень був прямо пов'язаний зі скороченням іноземного туристичного потоку. Зміна структури попиту призвела до географічної залежності македонського туризму від відвідувачів із сусідніх країн (Сербії та Чорногорії, Болгарії, Албанії тощо), тоді як ринки Західної Європи демонстрували обережність щодо нової туристичної дестинації "Македонія". Ключовими чинниками, які призвели до спаду, були збройні конфлікти в країнах колишньої Югославії, загальна нестабільність політичної та безпекової ситуації в регіоні, міжнародні блокади, а також внутрішній військовий конфлікт 2001 року, через який країна отримала репутацію небезпечного місця для іноземних туристів [38].

У розвитку сектору громадського харчування 1991–2001 років спостерігалося очевидне сповільнення. Об'єкти, що раніше належали державі (готелі та заклади харчування) були охоплені процесами трансформації та приватизації, при цьому деякі з них були закриті. Туристичні підприємства зіткнулися з низкою гострих проблем: вони мали низьку здатність пристосовуватися до вимог внутрішнього та глобального ринків; відчувався брак інфраструктури для консалтингової підтримки туристичного бізнесу; крім того, фінансові послуги для малих та нових підприємств були несприятливими. Зокрема, відсоткові ставки були занадто високими, а процес отримання фінансування був дорогим і складним.

Якість послуг, оснащення та загальна пропозиція місць розміщення були далекими від ідеалу. Готельний сектор переважно складався з готелів низьких категорій та номерів із великою кількістю ліжок, при цьому в країні повністю були відсутні готелі високого класу. Цей період характеризувався значним дефіцитом міжнародних готельних мереж, що обмежувало можливості Македонії приваблювати іноземних гостей. Говорячи про географічний розподіл та нелегальний бізнес, розподіл наявних місць розміщення був вкрай нерівномірним: 80,5% зосереджувалося на озерних територіях. Водночас лише 6,3% припадало на столицю Скоп'є, далі 4,7% — на гірські райони, 2,7% припало на курортні зони, а решта 5,9% залишилося на інші локації. За межами ключових туристичних центрів (Скоп'є, Охрид, Струга та Маврово) спостерігалася гостра нестача якісних готельних пропозицій. Додатковою проблемою стала завищена оцінка реального рівня деяких закладів, їхня офіційна категорія не відповідала фактичним стандартам. Однією з найсерйозніших перешкод була «сіра економіка розміщення». Велика кількість приватних власників об'єктів не реєстрували туристів, ухиляючись таким чином від сплати туристичного податку, що призводило до прямих збитків як для муніципалітетів, так і для державного бюджету.

Приватизація туристичних компаній і об'єктів спричинила скорочення зайвих кадрів і погіршення ситуації з безробіттям, що негативно вплинуло на роботу

підприємств галузі, проявляючись у низькій якості послуг і затримках осучаснення та модернізації. В свою чергу все це вилилося у зниження конкурентоспроможності країни та зменшення її привабливості як туристичного напрямку. Після 1991 року в закладах громадського харчування спостерігалось скорочення кількості робочих місць, що корелювало зі зменшенням туристичних прибутків і валютних надходжень до країни, а функціонування тіньової економіки у вигляді незареєстрованих місць розміщення, неоформлених працівників і сезонного персоналу ускладнювало облік робочої сили в туристичному секторі. Через несприятливі політичні й економічні умови в регіоні та країні туристичний оборот у Македонії зазнав стагнації і спаду, а очікуване в період 1985–2000 років п'ятиразове збільшення ліжко-місць і семиразове зростання кількості ночівель не відбулося. В результаті 1991–2001 роки вважаються відносно невдалими для розвитку македонського туризму, де ключову роль відігравав внутрішній туризм, а основними причинами такого стану були відсутність конкурентоспроможності на міжнародному ринку, неадекватність туристичної пропозиції, недостатня рекламна діяльність, затяжний процес трансформації підприємств і незавершена приватизація, нестабільність економіки, несприятлива політична й безпекова ситуація, а також високий рівень безробіття [39].

Період з 2002 по 2004 рік відзначився політичним, безпековим та економічним відновленням країни. Керівництво Республіки Македонія визначило розвиток туризму, разом із сільськогосподарським сектором, як один із важливих пріоритетів. У 2003 році було створено «Загальне дослідження туризму в країні», хоча його рекомендації фактично не були реалізовані. Надалі уряд доручив Міністерству довкілля та просторового планування розробити «Просторовий план Республіки Македонія», у рамках якого підготовлено спеціальне галузеве дослідження «Розвиток туризму та організація туристичних територій». Це ґрунтовне дослідження визначило довгострокові цілі щодо формування і впорядкування національної пропозиції для мандрівників, виділивши 10 туристичних регіонів, 54 туристичні зони і 200 туристичних об'єктів. Однак у перші роки після збройного конфлікту туристична сфера не досягла очікуваного

зростання, але після стабілізації в політичній сфері кількість відвідувачів збільшилась до 441 712 у 2002 році і досягла 465 015 у 2004 році. У цей період структуру закладів, що приймають подорожуючих, характеризували недосконалість, сезонність та низький рівень обслуговування, що супроводжувалося скромною пропозицією і недостатньою матеріально-технічною базою. Додатковими труднощами були відсутність чіткої стратегії просування країни та слабка її презентація на світовій арені, а також відсутність унікальних туристичних продуктів, через що збільшення активності туристів не мало суттєвого впливу на національну економіку.

Наступний період із 2005 по 2006 роки називають етапом залучення, що почався з визначної події: у грудні 2005 року на зібранні Європейського Союзу в Брюсселі Македонії було присвоєно статус країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу, що позитивно позначилося на економіці та розвитку сфери мандрівництва. В 2005 році темпи розвитку економіки склали 8%, валовий внутрішній продукт на одного мешканця досяг рівня 2 550 євро, рівень інфляції залишався низьким, а саме трохи вище 2%, при цьому національна валюта денар міцно трималася до євро, демонструючи стабільність. Однак безробіття залишалося надзвичайно високим, близько 36%. Обсяги надходжень валюти від туристичної діяльності постійно зростали і перевищили 100 мільйонів євро у 2006 році. Після вирішення численних регіональних проблем число іноземних гостей збільшилося: якщо у 2002 році зареєстрували 122 861 іноземного туриста, то у 2006 році — 202 357. Водночас внутрішній потік мандрівників зменшився з 318 851 до 297 116, що свідчить про нездатність внутрішнього ринку відповідати зростанню зовнішнього потоку. Загалом, у цей період усі учасники туристичної сфери — державні органи, підприємці й місцеве населення — значно підвищили усвідомлення важливості розвитку туристичної галузі. Період з 2007 по 2018 рік називають етапом прогресу та розвитку. Потоки туристичних відвідувачів та загальне економічне становище країни зазнавали впливу політичних подій у регіоні, загальних економічних обставин і більш глибокого усвідомлення ролі туризму. Валовий внутрішній продукт зростав найшвидше в історії країни 5% у

2007 році та 6,1% у 2008 році, а вклад галузі туризму у ВВП сягнув близько 2,3% і 2,7% у 2007 та 2008 роках відповідно.

У 2009 році країна постраждала від світової економічної кризи, що призвело до зменшення реального ВВП до 0,9%, після чого відбувся етап відновлення, а реальний ріст валового внутрішнього продукту коливався між 2,9% у 2010 році й 2,8% у 2011 році. До 2014 року внесок мандрівництва у національний валовий внутрішній продукт зріс до 5,2%. Загалом внесок подорожей і відпочинку складав 288 доларів США на одного мешканця. У 2014 році приблизно 4,7% усіх зайнятих у країні були безпосередньо або опосередковано зайняті у туристичній сфері. Починаючи з 2008-2009 років, коли чисельність працівників становила 27 000 осіб, кількість зайнятих у цьому секторі зростала й досягла 33 100 осіб у 2014 році. У цей період було розроблено нову стратегію розвитку туризму на 2009–2013 роки, а у 2016 році прийняли ще одну загальнодержавну стратегію, що оцінювала попередні заходи й окреслювала нові напрямки розвитку. Етап розвитку характеризувався постійним ростом як кількості прибуттів, так і загальної кількості ночівель. У 2007 році кількість іноземних туристів у місцях проживання досягла або перевищила рівень 2000 року і ця тенденція підтримувалася значним зростанням на 10,8% у 2008 році, незважаючи на несприятливі зовнішні економічні обставини. Після спаду в 2009–2010 роках кількість відвідувань знову зросла – до 735 650 прибуттів у 2014 році. Рік 2018 став рекордним для македонського туризму: загальна кількість туристів досягла 1 126 935, а число ночівель становило 3 176 808. У тому ж році було зафіксовано найбільшу за період незалежності кількість іноземних гостей і їхніх ночівель — 707 345 туристів і 1 491 535 ночівель, що перевищує показники 2002 року у 5,8 разу за кількістю мандрівників і у 5,4 разу за числом ночівель. Із числа іноземних країн найбільше відвідувачів було з Туреччини та Нідерландів. Цікаво відзначити, що кількість подорожей внутрішніх туристів зменшилася приблизно на 40 000 між 2008 і 2014 роками, у той час як іноземні відвідувачі зросли на 170 000, а подібна тенденція спостерігалася і щодо кількості ночівель: внутрішні туристи скоротили їх приблизно на 400 000, тоді як іноземні, навпаки, збільшили майже у стільки ж. Сфера розміщення, особливо готельний

бізнес, помітно покращила якість послуг, адже кількість ліжко-місць у готелях зростає з 10 364 у 2008 році до 21 530 у 2018 році, з найбільшим збільшенням у категорії готелів із чотирма зірками. Зростає також кількість місць у готелях із п'ятьма й трьома зірками, тоді як кількість ліжко-місць у готелях із однією та двома зірками помітно зменшилася.

Вихід на ринок відомих готельних мереж, таких як Марріотт і Хілтон, підвищив довіру до якості розміщення та сприяв залученню нових інвестицій. Проте найбільша кількість ліжко-місць, близько 26 780 у 2018 році, досі припадала на категорію приватних місць для ночівлі, що становить приблизно 35% загального обсягу. Більшість зареєстрованих ночівель (87%) у 2018 році припадала на готелі та приватні заклади розміщення. Іноземні гості, переважно, надавали перевагу готелям (91%), а жителі країни найчастіше користувалися приватним сектором (57%). Існує припущення, що фактична кількість ночівель у приватному секторі значно більша, але через тіньову економіку достеменно встановити ці дані складно. На етапі розвитку уряд Македонії активно підтримував туристичну галузь, одним із важливих завдань була модернізація аеропортової інфраструктури. У 2008 році уклали концесійну угоду з турецькою компанією ТАВ щодо аеропортів у Скоп'є та Охридї. Крім того, угорська авіакомпанія WizzAir, що спеціалізується на недорогих перевезеннях, включила македонські міста та курорти у свою мережу маршрутів, що значно збільшило пасажиропотік, і у 2018 році Міжнародний аеропорт Скоп'є та аеропорт «Святий Апостол Павло» у Охридї прийняли рекордні 1,8 мільйона пасажирів. У 2007 році було створено Агентство з розвитку й підтримки туристичної галузі, яке займалося міжнародним просуванням країни, фінансовою підтримкою туроператорів і загальним стимулюванням туристичної сфери. Втім, незважаючи на всі позитивні зміни, македонська туристична галузь не наблизилася до значного покращення позицій у рейтингу конкурентоздатності на світовому ринку, а також залишилася під сильним тиском регіональної конкуренції [40].

Підсумовуючи, аналіз динаміки туристичної галузі Македонії у постсоціалістичний період дозволяє чітко виділити два окремі етапи. Перший — це період занепаду 1991–2001 років, коли туристичний сектор країни, фактично,

увійшов у фазу спаду та постійного погіршення, демонструючи неготовність до обслуговування зростаючого міжнародного потоку. Другий етап розпочався після 2001 року і являв собою загальну стабілізацію економічного стану країни та покращення усіх сфер. Говорячи про другий етап, він містить три послідовні стадії розвитку та покращення туризму: дослідження 2002–2004 років, залучення 2005–2006 років та активний розвиток з 2007 по 2018 рік.

На фінальному етапі розвитку відбулося комплексне перетворення індустрії: активно формувалася сучасна туристична інфраструктура, з'явилися нові суб'єкти господарювання, включаючи туристичні агентства, об'єкти розміщення та інформаційні центри. Особлива увага приділялася стратегічному плануванню, розробці нових програм та стратегій, а також захисту природного середовища та культурної спадщини. Було запроваджено нові туристичні продукти, розроблені привабливі рекламні матеріали та проведені маркетингові кампанії, націлені на корекцію стереотипного іміджу країни. Заходи включали ідентифікацію пріоритетних ринків, створення нового національного логотипу та слогана, а також важливі кроки з регулювання незаконної діяльності у сфері розміщення та гармонізації критеріїв категоризації відповідно до європейських стандартів. Вихід на ринок висококласних міжнародних готельних брендів (зокрема, згадка про Марріотт та Хілтон), забезпечення вигідних умов для бюджетних авіаперевізників, як-от WizzAir. Прикладом залучення інвестицій стала турецька компанія ТАВ у сфері будівництва аеропортів. Загалом, ці зусилля посилили усвідомлення важливості туризму для економічного розвитку серед представників державного апарату, приватного бізнесу та місцевого населення.

Проте не всі країни учасники Югославських війн зазнали слабкого чи недостатньо розвиненого туризму після війни. Низці представників цього значного періоду в історії Європи навпаки вдалося довести туризм до надзвичайно високого рівня та зробити важливим джерелом економіки. Надалі мова піде про більш успішні випадки повоєнного відновлення на прикладі Хорватії, Чорногорії, Боснії і Герцеговини та Словенії.

Повоєнне відновлення Хорватії після війни за незалежність 1991–1995 років стало прикладом тривалого, системного та інституційно впорядкованого процесу реконструкції держави, в якому ключову роль відіграло відродження економіки, соціальної інфраструктури та туристичної галузі. Війна призвела до окупації близько 20% території країни, загинув понад 21 тисячі осіб, з яких 13 583 припадали на хорватський бік, а також до знищення 190 тисяч житлових об'єктів.

За оцінками The European Review 2003 року, близько 30 відсотків економіки було зруйновано, а індекс промислового виробництва впав із 205,2 у 1987 році до 99,7 у 1994 році. Збитки від руйнувань пам'яток культури перевищили 161 мільйон доларів США, тоді як загальні втрати, включно з пошкодженням інфраструктури, витратами на біженців і скороченням виробництва, оцінювались у 37 мільярдів доларів. Більше ніж 500 тисяч людей стали біженцями, що становило близько 10 відсотків населення країни [41].

Після завершення бойових дій у 1995 році держава розпочала масштабну реконструкцію, на яку впродовж 1991–2004 років було спрямовано 3,4 мільярда доларів бюджетних асигнувань, фінансування яких забезпечували державний бюджет, податки, кредити Хорватського банку реконструкції та розвитку, а також гранти міжнародних партнерів. У 1996 році ухвалили Закон про реконструкцію, який визначив перелік міст, що підлягали державній програмі відбудови, а також Закон про території особливого державного інтересу, що передбачав податкові пільги й підвищення заробітних плат на 40 відсотків для працівників державного сектору в постраждалих регіонах. Важливою складовою політики відновлення стала реституція майна: Закон про тимчасове розпорядження та управління певним майном дозволив тимчасово використовувати залишене житло внутрішньо переміщеним особам, водночас зберігаючи право власності за його законними власниками. У 2002–2003 роках держава запровадила компенсаційний механізм для власників, яким майно не повернули у визначені строки. Для забезпечення житлом переселенців створили Агентство нерухомості та Державний житловий фонд, які займалися викупом і будівництвом житла. На повернення внутрішньо переміщених осіб і біженців у 1992–2003 роках витратили близько 4,2 мільярда

доларів, а до 2005 року до своїх домівок повернулося 240 тисяч громадян. Одночасно держава проводила політику стимулювання економіки через розвиток експортних галузей і відродження туризму, що став одним із головних драйверів економічного зростання. Уже в 2003 році Хорватія відновила рівень валового внутрішнього продукту 1990 року, значною мірою завдяки залученню іноземних інвестицій та відродженню туристичної інфраструктури на узбережжі Адриатичного моря.

Значну роль у цьому процесі відіграла міжнародна допомога: гранти та кредити Світового банку, програми ООН, ЮНЕСКО, ICOMOS, Європейського Союзу та Arbeiter-Samariter-Bund забезпечили Хорватії фінансові ресурси, експертну підтримку та консультативну допомогу. Водночас міжнародна допомога надходила поступово — перші великі гранти, зокрема постконфліктний фонд Світового банку, почали діяти лише наприкінці 2000 року, через п'ять років після завершення війни. У результаті системного відновлення, спрямованого на соціальну стабілізацію, економічну реінтеграцію та підтримку туризму, Хорватія перетворилася на успішну європейську державу з потужним туристичним сектором, який сьогодні формує понад 20 відсотків ВВП країни і забезпечує стабільні доходи від мільйонів іноземних відвідувачів щороку. Досвід Хорватії демонструє, що тривале, законодавчо врегульоване та інституційно підтримане відновлення із залученням міжнародних партнерів і опорою на власні ресурси може стати основою для відродження національної економіки і туристичної привабливості після масштабної війни. Результати цього дослідження також були представлені у науковій статті [42] під час Всеукраїнської студентської інтернет-конференції «Туризм, рекреація, гостинність».

На сьогодні туристична галузь є домінантною складовою економіки Хорватії, що генерує близько 20% валового внутрішнього продукту країни. Основними видами туризму є приморський рекреаційний, культурно-пізнавальний та екологічний. Географічна концентрація туристичної діяльності спостерігається уздовж Адриатичного узбережжя та на численних островах, таких як Хвар і Брач, що приваблюють значні туристичні потоки завдяки розвиненій інфраструктурі для

яхтингу, дайвінгу та пляжного відпочинку. Ключовими туристичними об'єктами, що мають світове значення, є історичні центри міст Дубровник, Спліт включно з такими пам'ятками, як палац Діоклетіана, та Пореч, відома Євфразієвою базилікою, а також унікальні природні комплекси, зокрема національні парки "Плітвицькі озера" та "Крка". Туристичний сектор є ключовим роботодавцем, проте в останні роки галузь стикається з дефіцитом робочої сили, що зумовлює залучення іноземних працівників. Статистичні показники демонструють стабільне зростання: за попередні роки кількість туристичних прибуттів перевищила 21 мільйон осіб, що свідчить про високу конкурентоспроможність та інвестиційну привабливість хорватського туристичного продукту на міжнародному ринку [43].

Ще однією країною, туристична галузь та економіка якої після розпаду Югославії та воєн 1991–2001 років зазнала значних потрясінь, стала Чорногорія. До початку конфліктів узбережжя Чорногорії було одним із найпопулярніших туристичних напрямків для європейських і югославських відпочивальників, однак воєнні дії, економічні санкції та асоціація країни із Сербією суттєво зіпсували її міжнародний імідж. Хоча сама республіка зазнала менших руйнувань, ніж інші регіони, її близькість до зон бойових дій у Хорватії, Боснії і Герцеговині та Косово призвела до падіння кількості туристів і формування образу небезпечної території. Особливо руйнівними для туристичного сектору стали санкції проти Сербії, що автоматично поширювалися й на Чорногорію, блокуючи інвестиції та міжнародне співробітництво. Протягом 1990-х років більшість туристів становили відвідувачі із сусідніх країн, однак їхні витрати були низькими, що не дозволяло галузі забезпечити значний економічний ефект. Туризм зазнав занепаду через занедбану інфраструктуру, погіршення якості обслуговування, перебої з електро- та водопостачанням, а також відсутність ефективної реклами. У 1990-х роках більшість готелів залишалася державними, зведеними ще у 1970-х роках, і потребувала термінової модернізації, але через нестачу коштів оновлення не проводилося. Висока інфляція, що у 2002 році становила 18 відсотків, та зростання цін після запровадження євро лише поглибили кризу. Спроби приватизації туристичних підприємств у 1990-х і на початку 2000-х років часто

супроводжувалися непрозорими процедурами та відсутністю вимог до нових власників щодо розвитку об'єктів, що призвело до стагнації галузі. За даними 2003 року, кількість місць розміщення зменшилася з 148 тисяч у 1988 році до приблизно 75 тисяч, що відображало глибину економічних втрат. Лише після 2001 року спостерігалися перші ознаки відновлення: кількість іноземних туристів зросла на 25%, а доходи від туризму у 2003 році досягли 180 мільйонів доларів, що перевищувало показник 2002 року на 77 мільйонів. Однак навіть попри це рівень туристичних ночівель залишався далеким від довоєнного — лише близько 4 мільйонів порівняно з 11 мільйонами у 1989 році. Водночас політичні та етнічні напруження, зумовлені притоком близько 100 тисяч біженців із Косово та Боснії і Герцеговини, створювали додатковий тиск на місцеву економіку та соціальну сферу. Міжетнічна ворожнеча і недовіра, що зберігалися протягом 1990-х років, формували несприятливе середовище для гостинності, що є основою туристичної привабливості. Попри це, на початку 2000-х років, після стабілізації політичної ситуації, відновлення приватного сектору та створення Міністерства туризму, Чорногорія поступово повернулася на туристичну мапу Європи. Хоча проблеми інфраструктури, низький рівень сервісу й обмежене фінансування залишалися актуальними, саме туризм став головним напрямом економічного зростання країни, визначаючи її сучасну стратегію розвитку як незалежної держави [44].

У сьогоденні туристична галузь є стратегічним сектором економіки Чорногорії, що генерує понад 22% валового внутрішнього продукту країни. Структурно туризм у Чорногорії диверсифікований і включає декілька основних напрямів: приморський, гірський та культурно-історичний. Узбережжя Адріатичного моря є центром масового туризму, з ключовими курортними містами, такими як Будва, Котор та Херцег-Новий. До об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО віднесено Старе місто Котора та Національний парк Дурмітор, що є осередком гірського та екологічного туризму і відомий найглибшим у Європі каньйоном річки Тара. Культурно-історичний потенціал представлений такими об'єктами, як колишня королівська столиця Цетінье та монастир Острог, що є значним центром паломництва. Туристичний сектор забезпечує значну частку

зайнятості населення: за даними 2022 року, у цій сфері було задіяно близько 44 000 працівників, що становило 20% від загальної кількості зайнятих [45]. Річна кількість туристичних прибуттів стабільно зростає, перевищивши 2,6 мільйона осіб у 2023 році [46], що свідчить про високу динаміку розвитку галузі.

Тривалу економічну і соціальну кризу, яка глибоко вплинула на розвиток туризму, пережила й інша країна колишньої Югославії Боснія і Герцеговина. Тривала облога Сараєва, руйнування історичних міст, таких як Мостар, де було знищено знаменитий Старий міст, а також загибель тисяч мирних жителів призвели до майже повного занепаду туристичної галузі. Протягом кількох років після війни інфраструктура перебувала у вкрай незадовільному стані, бракувало інвестицій, а репутація країни як безпечного місця для відпочинку була зруйнована. Однак з початку 2000-х років почався процес повільного, але стабільного відновлення. Завдяки зусиллям міжнародних організацій, місцевих громад і приватних ініціатив туризм став одним із рушіїв післявоєнного розвитку. Значну роль у відновленні відіграли проєкти USAID, зокрема п'ятирічна програма Developing Sustainable Tourism in Bosnia and Herzegovina (Turizam) із загальним бюджетом 20 мільйонів доларів США, яка спрямована на розширення туристичних продуктів, створення робочих місць, підвищення якості послуг і активізацію участі жінок у секторі. Уже в 2019 році Боснія і Герцеговина посідала третє місце у світі за темпами зростання туризму, а галузь приносила понад 1 мільярд доларів на рік [47].

Попри значне падіння доходів на понад 85% у 2020 році через пандемію COVID-19, країна швидко відновилася завдяки розвитку внутрішнього туризму та появі нових маршрутів. Туристичні події і місця, такі як Сараєвський тунель надії, Музей дитинства війни, відновлений Старий міст у Мостарі, водоспад у Яйце, дикі коні біля гори Цінцар і гірські маршрути Динарських Альп, стали важливими символами відродження. Сучасний туризм у Боснії і Герцеговині характеризується поєднанням історичної пам'яті, природних ландшафтів і доступності для широкого кола відвідувачів. Країна приваблює туристів своєю автентичністю, гостинністю, багатокультурною спадщиною та відносно низькими цінами. У Сараєві середня вартість обіду становить близько 15 конвертованих марок, що дорівнює приблизно

7,5 євро, а це значно дешевше, ніж у більшості країн Західної Європи. Кліматичні умови також сприяють розвитку туризму: середні температури в липні сягають близько 27–28 градусів за Цельсієм, що створює комфортні умови для подорожей навіть у розпал літа. За останнє десятиліття значно покращилася авіаційна сполучуваність — аеропорт Сараєва має набагато більшу кількість прямих рейсів у Європу та на Близький Схід, ніж десять років тому, зокрема завдяки Ryanair та WizzAir [48].

Туризм став важливим джерелом зайнятості й локального розвитку, оскільки забезпечує прибуток у регіонах, де інші галузі залишаються слабо розвиненими. Водночас основними викликами залишаються потреба у модернізації транспортної інфраструктури, поліпшення якості послуг і підвищення рівня міжнародного маркетингу. Проте Боснія і Герцеговина впевнено зміцнює свій статус однієї з найпривабливіших туристичних локацій Південно-Східної Європи, демонструючи приклад успішного відновлення галузі після глибокої воєнної катастрофи.

Під кінець даного пункту слід згадати про туристичний розвиток до початку та після завершення війни у Словенії. До розпаду Югославії туристична економіка Словенії відігравала важливу посередницьку роль у розподілі відвідувачів, що прямували до Адріатики, при цьому на республіку припадало близько десяти відсотків від загальної кількості візитів та ночівель у федерації. У піковий для галузі 1986 рік Словенію відвідали 1 051 000 іноземних туристів, що згенерували 9 213 000 ночівель. Однак, конфлікти на Балканському півострові, що розпочалися у 1991 році, мали катастрофічний вплив на словенський туризм. У період між 1991 та 1995 роками міжнародний туризм у регіоні практично повністю зупинився. Уряд Словенії оцінив прямі збитки для галузі у 122 мільйони доларів США, а довгострокові втрати сягнули 316 мільйонів доларів. До 1992 року туристичний сектор країни досяг лише 55.3% від показників пікового 1986 року за кількістю ночівель у туристичних закладах. Середньорічний індекс заповнюваності готелів у період 1991-1996 років впав до 33%, що було різким падінням порівняно з 47% у 1986 році. Найбільш відчутно скоротилися потоки з традиційних ринків, таких як Німеччина, Велика Британія та Нідерланди, де падіння становило 55.1%, 86.4% та

82.8% відповідно. Водночас спостерігалася зміна структури туристичних потоків: зросла присутність сусідніх австрійців, а частка внутрішніх туристів у загальній кількості ночівель збільшилася з 25.6% у 1990 році до 60.5% у 1992 році.

Трагедія війни стала імпульсом для повного переосмислення економічної стратегії розвитку туризму в країні. Нова геополітична реальність вимагала зміни туристичної політики. У 1994 році була прийнята нова державна стратегія, яка визначила пріоритетами розвиток освіти, досліджень, промоції, а також покращення якості послуг та загальної інфраструктури. Документ окреслив п'ять спеціальних сегментів для подальшого розвитку: реконструкція і будівництво нових спа-курортів у Східній Словенії; промоція культурної спадщини, зокрема в містах; реалізація ідеї сталого туризму в альпійських та карстових гірських районах, включно з Національним парком Триглав; покращення туристичних об'єктів та відкриття нових атракцій, таких як казино, у Середземноморському регіоні поблизу Італії; інтенсифікація транскордонних потоків та розвиток регіональних транснаціональних туристичних зон.

Результати цієї стратегії виявилися успішними. Попри значне падіння кількості відвідувачів, доходи від туризму скоротилися не так драматично: якщо у 1989 році вони становили 657,8 мільйонів доларів, то у 1992 році були лише на 2.6% нижчими, а вже у 1996 році сягнули 1 221 мільярда доларів. Таких результатів вдалося досягти завдяки значним успіхам у сегментах грального бізнесу та безмитної торгівлі. Найкращі показники продемонстрували спа-курорти паннонського регіону, такі як Чатешке топлиці, Атомске топлиці, Моравці та Раденці, а також Середземноморський регіон, зокрема завдяки гральним закладам у Новій Гориці. До 1998 року галузь відновилася до рівня понад 60% від показників 1990 року, однак структура туристичних візитів кардинально змінилася. Замість гостей з Німеччини, Нідерландів та Великої Британії почав домінувати регіональний туристичний обмін, де до 75% відпочивальників прибували зі Словенії, Хорватії, Італії та Австрії. Таким чином, криза не лише завдала шкоди, але й стимулювала диверсифікацію туристичного продукту та переорієнтацію ринку, що заклало основу для його подальшого сталого розвитку [49].

Підсумовуючи, варто зазначити, що військові конфлікти 1990-х років завдали потужного удару по туристичній інфраструктурі регіону, проте обрані стратегії відновлення виявилися ефективними у довгостроковій перспективі. Хорватія, зазнавши прямих та непрямих збитків у 37 млрд доларів США, завдяки державній програмі реконструкції вартістю 3,4 млрд доларів змогла перетворити туризм на рушійну силу національної економіки, що нині генерує 20% ВВП та забезпечує понад 21 млн прибуттів щорічно. Аналогічні позитивні тенденції демонструє Чорногорія (22% ВВП від туризму, 2,6 млн туристів у 2023 році) та Північна Македонія, яка завдяки співпраці з міжнародними операторами TAV і WizzAir досягла рекордного показника у 1,1 млн туристів у 2018 році. Навіть у країнах зі складним повоєнним контекстом, таких як Косово та Боснія і Герцеговина, попри руйнування об'єктів спадщини (мечеть Хадум, Старий міст у Мостарі) та завдяки підтримці проектів на кшталт USAID «Turizam», відбувається відновлення: зокрема, у Косово на початку 2024 року зафіксовано зростання кількості іноземних відвідувачів на 61%.

2.2. Досвід повоєнного відновлення туризму в країнах Європи після Другої світової

Вплив військових конфліктів на соціально-економічний розвиток, зокрема на туристичну індустрію, є однією з найбільш актуальних та комплексних проблем, що поставали перед європейськими країнами протягом історії. Туризм, будучи вразливим до чинників нестабільності та безпекових ризиків, часто зазнає значних руйнувань і тривалого періоду занепаду під час та безпосередньо після завершення бойових дій. Проте, відновлення туристичного сектору є важливим елементом загальнонаціонального економічного відродження, джерелом іноземної валюти, а також інструментом для культурного та соціального відновлення. Досвід повоєнного відновлення туризму в Європі, багатий на різноманітні стратегії та механізми, становить значний інтерес для дослідження.

Найбільш руйнівний вплив на туристичну інфраструктуру та потоки мали дві світові війни. Зокрема, Друга світова війна 1939–1945 років залишила глибокий слід на континенті, спричинивши масштабні руйнування культурної спадщини, транспортної мережі та об'єктів розміщення. Країни, що зазнали найбільших втрат, такі як Німеччина, Польща та Велика Британія (хоча остання значно менше постраждала від наземних боїв, її міста зазнали нищівних бомбардувань), мусили здійснювати комплексне відновлення туристичної галузі. У цих країнах, окрім фізичного відновлення інфраструктури, значну роль відіграли маркетингові кампанії, спрямовані на відновлення міжнародної довіри та зміну образу країни як безпечного та привабливого туристичного напрямку. Наприклад, для Німеччини та Польщі це часто включало переосмислення та демонстрацію пам'яток, пов'язаних із військовою історією, у контексті миру та примирення.

Таким чином, європейський досвід післявоєнного відновлення туризму охоплює як значні зусилля для відновлення після світових війн, так і цілеспрямовані регіональні стратегії після локальних конфліктів. Аналіз цих випадків дозволяє виявити ключові чинники успіху, включаючи державну підтримку, міжнародну допомогу, інноваційні маркетингові підходи, а також здатність сектору адаптуватися до нових безпекових та соціальних умов ведення бізнесу та господарства. Цей розділ присвячений детальному вивченню механізмів та результатів цього відновлення у країнах західної Європи.

Друга світова війна 1939–1945 років стала найбільш руйнівним конфліктом в історії людства, що призвів до масштабних людських та матеріальних втрат у Європі та світі. Загальні людські втрати сягають приблизно 70-85 мільйонів загиблих. Україна втратила близько 10 мільйонів осіб. Друга світова спричинила глибоку демографічну кризу та соціальні травми, які напряму вплинули на туристичний сектор через скорочення трудових ресурсів та зміну соціальних пріоритетів.

Економічні втрати були колосальними. До прикладу, США втратили близько 40% ВВП, Польща втратила близько 52 млрд. доларів США (з яких 36 млрд. припадають на Варшаву) [50], національний борг Великобританії сягнув близько 3

мільярдів фунтів [51], а Німеччина стала на довгий шлях виплат репарацій. Бойові дії, цілеспрямовані бомбардування та політика "випаленої землі" призвели до знищення промислових підприємств, сільського господарства та, що особливо критично для туризму, транспортної та комунальної інфраструктури. Країни, що перебували в епіцентрі бойових дій, такі як Польща, Німеччина, Великобританія та багато інших зазнали фізичного руйнування. Прямий вплив війни на туристичний потенціал проявлявся через широкомасштабне пошкодження та знищення об'єктів, що є основою туристичної привабливості: пам'яток архітектури, культурної спадщини та ключових інфраструктурних елементів.

Бомбардування міст, що були стратегічними військовими та промисловими центрами, часто призводили до знищення історичних центрів. Говорячи про руйнування у Німеччині, міста Дрезден та Кельн були майже повністю знищені. У Кельні знаменитий Кельнський собор (об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО) дивом уцілів, але його оточення та значна частина міської забудови були перетворені на руїни. У Дрездені історичний центр, зокрема Фрауенкірхе (церква Богоматері), був зруйнований до фундаменту. Їхня відбудова стала не лише будівельним, а й важливим символічним актом відновлення національної культури та повернення до мирного життя, що згодом привернуло увагу туристів.

Рис. 2.2. Зображення зруйнованого Дрездену під час Другої світової [52].

Згадуючи найближчого сусіда України, Польща також зазнала масштабних руйнувань, а особливо у столиці Варшаві. Після Варшавського повстання 1944 року німецькі війська систематично знищили близько 85% будівель міста, включно з історичним Старим містом (на сьогодні об'єкт Світової спадщини ЮНЕСКО). Відновлення Старого міста, здійснене з неймовірною точністю на основі довоєнних креслень і картин, стало унікальним прецедентом у світовій практиці відбудови і є свого роду туристичним феноменом.

Говорячи про Великобританію, хоча країна уникла окупації, міста, зокрема Лондон, Ковентрі (про яких буде детально згадано згодом) та Ліверпуль, зазнали інтенсивних бомбардувань під час «Битви за Британію». Багато історичних будівель, включно з частинами Вестмінстерського абатства та Собору Святого Павла у Лондоні, були пошкоджені. Це вимагало значних реставраційних робіт, але порівняно з континентальною Європою, основні пам'ятки вдалося зберегти. Зразковим прикладом повоєнного відновлення стало місто Ковентрі, історію відродження якого буде описано в цьому розділі.

Рис. 2.3. Зображення зруйнованого міста Ковентрі під час Другої світової [53].

Фундаментальне значення для функціонування туризму має транспортна доступність. Війна цілеспрямовано знищувала об'єкти, що мали стратегічне значення, але були критичними для повоєнного відновлення туристичних потоків. Знищення залізничних та автомобільних мостів було повсюдним (наприклад, мости через Рейн, Віслу, Темзу). Це паралізувало внутрішнє та міждержавне сполучення. Відновлення мостових переходів, як-от мостів через Рейн у Німеччині, стало одним із перших і найважливіших етапів у забезпеченні логістики, без якої міжнародний туризм неможливий.

Залізнична мережа Європи була сильно пошкоджена або демонтована. Основні залізничні вокзали, які є ключовими вузлами для прибуття туристів (наприклад, вокзали у Берліні, Варшаві), були зруйновані. Це вимагало капітального будівництва та відновлення тисяч кілометрів колій.

Морські порти, як-от Гамбург, Роттердам, Лондон, зазнали серйозних ушкоджень. Аеропорти, які до війни лише починали набувати значення для пасажирських перевезень (наприклад, Кройдон у Лондоні, летовища біля Берліна), були знищені або потребували повної реконструкції для переходу від військового до цивільного використання [54].

Зрозумівши загальні масштаби руйнувань та вплив Другої світової на низку перелічених країн, надалі слід ретельно описати найбільш досліджені та найяскравіші приклади повоєнного відновлення конкретних міст. У лютому 1945 року Дрезден зазнав масованих бомбардувань силами Королівських ВПС Великої Британії та ВПС США 13–15 лютого, внаслідок яких значна частина історичного центру міста була зруйнована або тяжко пошкоджена. Під вогнем опинилися ключові пам'ятки барокової та неоренесансної архітектури: Frauenkirche (укр. Церква Богоматері) була практично зруйнована до купи каміння; Оперний театр Семпер значно пошкоджений; комплекс Королівського палацу «Zwinger» та Резиденцшлосс зазнали суттєвих руйнувань. Самі бомбардування та пожежі не лише спричинили людські жертви, а й поклали початок десятиліттям поствоєнного дефіциту фінансування на відновлення пам'яток і міської інфраструктури [55].

Перші відновлювальні роботи у Дрездені розпочалися вже в повоєнні роки: часткові розбирання руїн, консервація залишків і реставраційні роботи у 1950–1960-х роках відновили окремі частини палацу «Zwinger» та деякі музеї, проте масштабні реконструкції основних пам'яток відбулися в різні періоди і за різними моделями фінансування та методології.

Повномасштабна реконструкція «Frauenkirche» (укр. Церкви Богоматері) почалася після возз'єднання Німеччини. Офіційно процес від розчистки уламків до консекрації завершився у 2005 році. При відбудові широко застосовували принципи анастилозу: максимально можливе використання автентичних частин споруди (знайдених у завалах) у церкві відновлено близько 7 110 фасадних каменів оригінального походження у поєднанні з сучасними інженерними рішеннями та архівними кресленнями; реконструкція базувалась на документальних джерелах, точному каталозуванні уламків та застосуванні сучасних методів статичного підсилення. Загальна вартість реконструкції за офіційними даними становила 182,6 млн євро, при цьому близько 102,8 млн євро було зібрано у вигляді приватних пожертв (пожертви з більш ніж 20 країн), решта — із бюджетних джерел (місто, земля Саксонія, федеральний уряд). Термін від очищення території до відновлення інтер'єру 1993–2005 роки. Цей проєкт став прикладом поєднання міжнародної благодійності, науково-технічної реставрації та політики пам'яті [56].

Рис. 2.4. Колаж із різними періодами реставрації церкви «Frauenkirche» (укр. Церкви Богоматері)

Оперний театр Семпер, який у 1945 році фактично втратив інтер'єри й частково фасад, відновлювався у кілька етапів. Повна реставрація й відбудова з використанням історичних проектів і сучасних сценічних технологій була завершена у 1985 році [57]. Після повені 2002 року Семпер зазнав значних пошкоджень і за даними відновлювальних звітів ремонтні роботи коштували більше 27 млн євро. Таким чином, підхід до відновлення цього оперного театру поєднав реставрацію художніх інтер'єрів з ремісничою реплікацією історичних оздоб і модернізацію інженерних систем [58].

Комплекс Королівського палацу «Zwinger» був відновлений у 1950–1960-х роках із поступовим відкриттям музейних приміщень. Реставраційні роботи базувалися на архівних матеріалах та консерваційних дослідженнях. «Residenzschloss», який також значно постраждав у 1945 році, зазнав багатоетапної реставрації: останні крупні проекти реставрації і відтворення історичних інтер'єрів,

включно з відтворенням англійських сходів та відкриттям певних експозицій, здійснювалися у ХХІ столітті. Оцінки вартості масштабного оновлення палацу сягають близько 350 млн доларів США. У цих випадках застосовувалася комбінація державного фінансування, коштів музейних інституцій та спеціальних програм реставрації [59].

Усі вищезазначені проекти відновлення характеризувалися спільними методологічними компонентами: систематичним вивченням архівних матеріалів (плани, фото, документи), каталогізацією й маркуванням автентичних фрагментів, використанням традиційних ремісничих технік (різьба по каменю, ліпнина) у поєднанні з сучасними інженерними рішеннями (армування, антикорозійні заходи, інженерно-технічні підсилення), а також відкритою політикою фінансування, що поєднувала державні програми й міжнародні пожертви. Часто застосовували принцип «консервація-реконструкція», коли частина руїн зберігали як меморіал, а відтворені фрагменти виконували реплікально за історичними зразками.

Відновлення туристичної привабливості Дрездена відбувалося за багатовекторною стратегією, яка поєднувала відновлення пам'яток, розвиток культурних інституцій і спеціальних заходів комунікації міста як «культурного центру» Європи. До ключових заходів належать:

- Реактивація культурних інституцій і фестивалів. Відновлення опери Семпер, відкриття музейних колекцій у «Zwinger» та повернення концертних і оперних програм сприяли поступовому поверненню міжнародного культурного інтересу. Поява і масштабування фестивалів (зокрема «Dresdner Musikfestspiele», що має довгу традицію і після 1990-х років відіграє значну роль у міжнародному позиціонуванні міста) використовували культурні програми як інструмент культурної дипломатії та туристичного продукту.
- Комунікація пам'яті й програм культурного туризму. Проекти типу реконструкції церкви Богоматері «Frauenkirche» супроводжувалися інтернаціональними акціями збору коштів і публічними церемоніями, що трансформували пам'ять про руйнування у наратив відновлення й примирення. Такі символічні кроки значно підвищили інтерес туристів і

медіа до міста. За перші роки після відкриття Frauenkirche зафіксовано близько двох мільйонів відвідувачів.

- Інституційне й інфраструктурне оновлення. Поступове відновлення музейних експозицій (наприклад, експозиція «Колишні володарі» в «Zwinger» тощо), розвиток туристичної інфраструктури: екскурсійні маршрути, відновлені площі «Neumarkt» навколо «Frauenkirche», інформативні центри і заходи з маркування культурної спадщини дозволили трансформувати «рану пам'яті» у привабливий культурно-історичний продукт.
- Фінансова мультіканальність. Комбінація приватних пожертв, місцевого/федерального фінансування та міжнародної підтримки забезпечила як матеріальну базу реставрацій, так і широкий резонанс у світовій громадській думці, як, наприклад, значні приватні внески на реконструкцію «Frauenkirche».

Дрезден демонструє приклад комплексного підходу до відновлення міст, де поєднуються техніко-реставраційні рішення (застосування анастилозу, архівної реконструкції, ремісничої реплікації), багатоканальне фінансування (державні кошти у поєднанні з валсними пожертвами людей, які тепер ще прийнято називати «донатами») та активна культурна політика (фестивалі, музеї, міжнародні акції). Характерною рисою дрезденського досвіду є акцент на поєднанні автентики та сучасних інженерних стандартів, а також формування позитивного іміджу через символічні проекти (наприклад, відбудова Frauenkirche), що разом дали можливість відновити туристичну репутацію та економічну життєздатність міського центру. Водночас відсутність єдиної консолідованої оцінки загальних матеріальних втрат міста у 1945 році підкреслює складність кількісного підходу до таких масштабних руйнувань і важливість покрокової документації витрат для кожного окремого реставраційного проекту.

Далі слід навести детальне дослідження відбудови найближчого сусіда України, а саме знаменитої столиці Польщі. Варшава у січні 1945 року лежала майже в руїнах після багаторічних бомбардувань, нищення гетто, бойових дій

Варшавського повстання та навмисного знищення залишків міської забудови загоном «Vernichtungskommando» і «Verbrennungskommando». Оцінки руйнувань вказують на те, що на початок 1945 року місто було зруйноване приблизно на 84%, причому індустриальна інфраструктура та пам'ятки постраждали ще більше, а житловий фонд був пошкоджений у значному масштабі. Масштаб руйнувань зробив відновлення міста завданням унікальним у світовому контексті та породив питання не лише технічного відновлення житла й інфраструктури, а й культурної ідентичності столиці.

Рішення про повномасштабну відбудову Варшави було ухвалене політично й організаційно на найвищому рівні: 3 лютого 1945 року державні органи затвердили відбудову, а 14 лютого того ж року було створено Бюро відновлення столиці «Biuro Odbudowy Stolicy», яке об'єднало функції містобудування, консервації, проектування та державного контролю. У перші повоєнні роки саме «Biuro Odbudowy Stolicy» формував стратегію відновлення середмістя, координував архітекторів, інженерів і реставраторів, забезпечував інвентаризацію руїн та збереження того культурного шару, що залишився. Організаційна модель «Biuro Odbudowy Stolicy» і її архіви згодом були визнані винятковими документальними свідченнями повоєнної відбудови та включені до програм міжнародної пам'яті.

Культурно-історична складова відбудови перебувала у полі напруженої дискусії між прихильниками реконструкції старих пам'яток і тими, хто відстоював модернізацію міського простору у дусі соціалістичного будівництва. Одним із ключових фахівців, які відстоювали ідею відтворення історичного ядра, був Ян Захватович чия концепція повної реконструкції пам'яток базувалася на уявленні про єдність нації і її культурної спадщини. Протистояння між групою реставраторів і модернізаторів впливало на відбір пріоритетів у відновленні вуличних фасадів, публічних площ і реконструкції важливих історичних маршрутів таких як Королівський тракт. Цей компроміс між історичною автентичністю і проектними рішеннями нової соціалістичної столиці визначив унікальний вигляд повоєнної Варшави.

Практичні міські інтервенції включали одночасно консервацію та масштабні інфраструктурні проєкти. До числа ключових інженерних рішень належали спорудження траси W-Z з тунелем під Замковою площею реалізація житлових масивів для швидкого розселення переміщених осіб та комплексна націоналізація і перерозподіл земельних ділянок щоб уникнути хаотичної приватної реституції, що ускладнювала б укрупнення площ і вулиць. Ряд повоєнних проєктів під впливом ідеологічних та функціональних підходів призвів до формування монументальних осей у вигляді Палацу культури і науки а також до створення великих публічних просторів і зелених зон що мали компенсувати передвоєнну щільну забудову. Ці інфраструктурні кроки одночасно визначали нові туристичні принади і створювали неоднозначну спадщину модернізму що зазнав критики в пізніші десятиліття.

Відновлення туристичної привабливості Варшави відбувалося в кілька етапів і поєднувало роботу над пам'яттю з просуванням нових урбаністичних сенсів. На першому етапі увага туристів і науковців була прикута до збережених залишків і спеціально збережених руїн як до матеріальних свідків воєнних злочинів. Особливо інтенсивним було відновлення Старого міста яке відновили за зразками історичних джерел та гравюр Каналетто. Пізніше, у 1970-х і 1980-х роках, коли частина реконструкцій була завершена і архіви робіт «Biuro Odbudowy Stolicy» набули розголосу, Старе місто та Королівський тракт стали об'єктами міжнародного інтересу і у 1980 році були внесені до списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО що значно підсилювало туристичний статус міста. Паралельно відкривалися музеї експозиції і тематичні маршрути присвячені війні відбудові і національній пам'яті що сприяло перетворенню Варшави на важливий пункт історико-культурного туризму [60].

Економічний та соціальний контекст відбудови також визначав характер туристичної пропозиції. Відмова від простого консерваційного підходу і політична воля створити функціональну столицю дозволили одночасно розвивати культурні інституції та забезпечувати житлом переселенців що стабілізувало соціальний ландшафт і створювало передумови для сталого сервісного сектору включно з

готельним господарством і громадським харчуванням. Водночас ідеологічні інтервенції і деякі урбаністичні рішення призвели до довготривалих проблем у мобільності та міській доступності що пізніше вимагало корекцій і переформатування урбаністичних політик. Така динаміка поєднання пам'яті і модернізації дала Варшаві змогу згодом конкурувати як туристичний центр на регіональному рівні [61].

У підсумку досвід повоєнної відбудови Варшави демонструє наскільки відновлення міста після катастрофічних руйнувань є не лише технічним завданням а складною політичною і культурною операцією що впливає на туристичну ідентичність нації. Застосовані механізми такі як створення спеціального відбудовного бюро мобілізація громадської підтримки системна реставрація історичного ядра та інтеграція масштабних інфраструктурних проєктів сформували унікальний поєднаний ландшафт пам'яті і сучасності. Це поєднання з часом перетворилося на ресурс туристичної привабливості і зробило Варшаву прикладом для міст що відновлюються. Висновки варто враховувати практикам реконструкції сьогоденних постраждалих міст де важливими є стратегія збереження пам'яті планування інфраструктури і прозоре залучення громадськості.

Іншим «феніксом» у питанні відновлення після потужного конфлікту слугує англійське місто Ковентрі. Повоєнна відбудова Ковентрі та відновлення в ньому туризму у післявоєнний період являють собою приклад того, як місто, зруйноване внаслідок масштабних бомбардувань, змогло перезавантажитися, переосмислити своє «обличчя» і стати символом не лише відновлення інфраструктури, але й культурного та туристичного відродження. Після бліцу Люфтваффе у листопаді 1940 року центр міста лежав у руїнах: знищені будівлі, втрачені комунікації, масштабні руйнування історичного середмістя. Відновлення почалося майже негайно, адже владою було створено комітет реконструкції, метою якого стало не просто відновити попереднє, а створити місто нового типу, сучасне і функціональне. Однією з головних постатей у цьому процесі був міський архітектор Дональд Гібсон, який до війни вже працював над планами модернізації Ковентрі, але війна дала йому і місту «чисте полотно», щоб реалізувати

радикальніше бачення. Головна ідея полягала в тому, щоб змінити логіку міської структури: залишити руїни там, де це символічно виправдано, але в основному збудувати нове середмістя, з розділенням зон торгівлі, проживання, промисловості, а також з просторами для пішоходів та рекреації.

У центрі сконструювали новий пішохідний шопінг-прецінкт (з англ. «shopping precinct», по суті пішохідна зона з магазинами), один із перших такого типу в Європі, що став важливим елементом туристичної привабливості. Він не просто був функціональним засобом для торгівлі, але й символом змін, символом того, що місто не просто відбудовується, а змінюється за новими принципами: пішохідність, відкриті простори, зручність пересування, архітектурна чистота форм, геометричні композиції та продумані маршрути. Оригінальні будівлі, нові театри, громадські простори, ринки, елементи мистецтва у вуличному просторі – усе це додавало культурної ширини і слугувало магнітом для гостей. Наприклад, новий собор, спроектований і побудований поруч із збереженими руїнами старого, став не просто культовим релігійним місцем, але символом примирення, історичної пам'яті, що резонувала далеко за межами самого Ковентрі. Збереження, коли можливо, старого (руїн), поєднання їх із новим (собор, громадські будівлі) утворило потужний символічний контраст, який приваблює туристів, зацікавлених і історією, і архітектурою.

Рис. 2.5. Зображення відновленої руїни храму в Ковентрі [62]

Економічна та промислова база теж відіграла критичну роль: автомобільна та авіаційна індустрія, що працювали в місті до війни, і навіть під час війни — частково були переміщені, адаптовані, захищені — дозволили післявоєнному буму індустріального відновлення. Заводи та майстерні забезпечували зайнятість, господарську активність, але також створювали можливість демонструвати успіх відродження. Це підвищувало престиж міста у британських та міжнародних медіа, сприяло залученню інвестицій і, згодом, туристичних потоків.

Архітектура післявоєнного Ковентрі відзначалася прагненням до сучасності, але з певним стриманим підходом: будівлі не були надмірно величними чи величезними хмарочосами, їхній дизайн радше прагнув до геометричної простоти, чистих ліній, використання функціональних матеріалів, водночас — поваги до масштабу людини і ландшафту, з повагою до лінії горизонту. Такі рішення робили місто приємним для прогулянок, заохочували туристів звертати увагу не тільки на історію руйнувань, а й на нове міське середовище, на комфорт публічних просторів, на мистецтво публічне. Були збудовані театри, громадські ринки, створені простори для відпочинку, озеленення, встановлені пам'ятники, меморіальні елементи — усе це формувало туристичну пропозицію, що об'єднувала історичну пам'ять і сучасність.

Туризм відроджувався поступово. Спочатку увага фіксувалася на місцях безпосередніх руйнувань — руїнах старого собору, меморіалах, обгорілих стінах тощо. Ці ландмарки, збережені як нагадування про війну, ставали місцями валоризації історії та пам'яті. Згодом з'явилися екскурсії, музейні експозиції, публічне мистецтво, котре включало роботи, встановлені у нових будівлях чи відкритих просторах, що давало змогу туристам бачити не лише минуле, а й бачити, як місто перетворюється, як воно реагує на виклики, як живе. Місцеве урядування активно просувало такі об'єкти, охороняло післявоєнну архітектуру, заносило окремі споруди до списків охоронюваних пам'яток, що захищало їх від знищення чи невдалих перебудов. Це створювало додатковий інтерес: поціновувачі

архітектури шукали такі приклади модерністичного післявоєнного планування як Ковентрі.

Проте не все було ідеально. Існували критики, котрі вказували, що частина планів виявилася малопрактичною або не врахувала соціальних потреб, що деякі модерністичні рішення виявляються швидко застарілими, що матеріали недосконалі, що люди не завжди сприймали середмістя, яке втратило знайомі історичні риси. Також частина інновацій вимагала значних фінансів на обслуговування, деякі публічні простори або архітектурні елементи були занедбані з часом, що зменшувало їхню туристичну привабливість. Але переважно ті переваги, які стали результатом реконструкції, з часом перевищили недоліки, якщо дивитися з точки зору міської ідентичності і туристичного розвитку.

До кінця 1950-х і особливо у 1960-х місто досягло значного зростання туристичного інтересу як серед британських, так і іноземних відвідувачів. Новий собор, пішохідні зони, торгові прецінки, публічне мистецтво, театри та модерністична архітектура — усе це стало темами путівників, екскурсій, публікацій. Міський центр, реконструйований за планом, визнавався зразком планування, що поєднує функціональність, сучасність і пам'ять. Туристичні маршрути зосереджувалися на місцях пам'яті війни і символах відбудови, а також на нових громадських спорудах.

У більш пізні десятиліття (з середини сімдесятих і далі) туризм у Ковентрі зіткнувся з викликами: послаблення промисловості, економічні труднощі, збільшення конкуренції з боку інших міст, зміна пріоритетів у культурі й урбаністиці. Частково це призвело до того, що деякі модерністичні споруди, спершу вражаючі, стали вважатися менш привабливими, деякі навіть підлягали знесенню або переробці. Але збереження архітектурної спадщини післявоєнного періоду, публічного мистецтва, театрів, собору в сполученні із новими культурними заходами дозволяє місту утримувати туристичний імідж [63].

Україна може винести з пережитого Ковентрі кілька уроків. По-перше важливість бачення і плану, який починається негайно, навіть у розрусі. По-друге, поєднувати відновлення інфраструктури з відновленням міської ідентичності,

збереженням пам'яті, символіки як елементів туристичної привабливості. Потретьє, важливо враховувати довгострокову експлуатацію нових споруд, матеріалів, дизайну, щоб те, що будується як нове було і комфортним, і витривалим, і примітним для майбутніх поколінь. Нарешті, важливо залучати громадськість до дискусій про те, як змінювати місто серед руїн: те, що для архітекторів може здатися прогресивним, для мешканців може бути болісним, якщо втрачено частину знайомого образу міста. Але саме через такі діалоги і через баланс між минулим і майбутнім формується живий простір, який приваблює не лише мешканців, але й гостей, які шукають у місті не просто комфорту, але й історичної глибини, символізму та атмосфери.

Загалом досвід Ковентрі свідчить, що відбудова після руйнувань війни може перетворити місто на потужний туристичний центр, якщо відбудова здійснюється із чіткою концепцією, збереженням пам'яті, інвестиціями у публічну архітектуру, комфортне середовище і залученням мистецтва та культурних символів. Україна, спостерігаючи за процесами відновлення після нинішніх руйнувань, може скористатися цими уроками, адаптувавши до своїх умов бачення Ковентрі, щоб зруйновані міста ставали не лише відновленими, але й натхненними, комфортними і потужними центрами культурного і туристичного життя.

Отже, досвід повоєнного відновлення європейських міст після Другої світової війни базується на поєднанні технічної реставрації, інноваційного урбанізму та політики пам'яті, що дозволило інтегрувати зруйновані об'єкти у нові туристичні продукти. У Дрездені застосування методу анастилозу при відбудові церкви «Frauenkirche» (загальна вартість 182,6 млн євро, завершення у 2005 році) та реконструкція палацу «Zwinger» стали основою відродження культурного туризму. У Варшаві, житловий фонд якої було зруйновано на 84%, діяльність Бюро відновлення столиці («Biuro Odbudowy Stolicy») забезпечила унікальну реконструкцію Старого міста, внесеного до списку ЮНЕСКО у 1980 році. Приклад британського Ковентрі, де архітектор Дональд Гібсон реалізував концепцію поєднання руїн старого собору з новою модерністською забудовою та пішохідними зонами («shopping precinct»), демонструє ефективність створення символічних

ландшафтів пам'яті, які приваблюють туристів та сприяють економічному перезавантаженню міста.

2.3. Наслідки російсько-української війни для туризму України та сусідніх країн

Російсько-українська війна, розпочата повномасштабним вторгненням росії у лютому 2022 року, спричинила глибокі втрати для всіх сфер життя України, серед яких туристична галузь зазнала одних із найпотужніших ударів, оскільки є найбільш вразливою до такого роду небезпек. Розглядати нашу державу в контексті теми даної роботи є найбільш актуально, оскільки війна триває на нашій території по сьогодні. У наступних розділах, на основі даних про пошкодження та відновлення туризму європейських міст та країн Близького Сходу, буде здійснено створення рекомендацій та спрогнозовано різні сценарії відновлення туризму України. Загалом у даному розділі розглянуто динаміку міжнародного і внутрішнього туризму в Україні від початку війни до сьогодні, зміну переміщень українців у межах країни, масштаби пошкоджень туристичної інфраструктури (готелів, ресторанів, музеїв, пам'яток тощо) та оцінено перспективи відновлення. Окрім того, проведено аналіз впливу російсько-української війни на туристичні сектори суміжних країн, що стали важливими вузлами для біженців і перенаправлених туристичних потоків.

В Україні до повномасштабного вторгнення міжнародний туризм був однією з найдинамічніших галузей. За даними Держстату, у 2019 році Україну відвідало близько 14 мільйонів іноземців (13 709 562 осіб) [64], багато з них як туристи, ділові мандрівники або транзитні пасажери. Після початку війни в 2022 році міжнародні прибуття впали майже до нуля: через закритий повітряний простір, небезпеку перетинів кордону, загрозу обстрілів більшість авіарейсів і міждержавних маршрутів були вимушено скасовані чи перенаправлені. За результатами нової оцінки впливу повномасштабного вторгнення на сектори культури і туризму України, проведеної ЮНЕСКО спільно зі Світовим банком, Європейською

Комісією, урядом України та Організацією Об'єднаних Націй, загальні фізичні збитки цим секторам станом на лютий 2024 року оцінюються майже в 3,5 мільярда доларів США, що становить зростання на 40% порівняно з 2,6 мільярда доларів роком раніше. Ця третя оцінка, яка охоплює 4 779 культурних та туристичних об'єктів, зафіксованих українською владою як пошкоджені, деталізує шкоду: об'єктам спадщини в 2,41 млрд. доларів, витворам мистецтва, колекціям та культурним сховищам у 161 млн. доларів, будівлям та майстерням культурних і креативних індустрій у 262 мільйони доларів США, а також туристичним об'єктам у 650 мільйонів згаданої раніше валюти. Надалі усі фінансові показники наведено також у доларах США. Найбільше постраждали Харківська область, яка отримала майже 25% збитків, Донецька 14,7% та Одеська 7,6%. Окрім фізичних руйнувань, сукупна сума втрачених доходів секторами культури і туризму з лютого 2022 року сягнула 19,6 мільярда, демонструючи збільшення на 30% за рік. При цьому понад половина втрат, а саме 10,6 мільярда, припадає винятково на місто Київ, переважно через скорочення туристичних потоків і уповільнення креативних індустрій. Для фінансування відновлення та реконструкції у період 2024-2033 років, за оцінками ЮНЕСКО, необхідно залучити майже 9 мільярдів доларів США, що також на 30% більше, ніж попереднього року. Для покриття найнагальніших потреб ЮНЕСКО вже мобілізувала понад 66 мільйонів доларів США від держав-членів та приватного сектору за два роки, зокрема майже 26 мільйонів від Японії, спрямувавши ці кошти на десятки коротко- та середньострокових заходів, включно із захистом культурних цінностей, 3D-оцифруванням об'єктів та підготовкою понад 1 600 культурних фахівців. ЮНЕСКО здійснює низку заходів, спрямованих на підтримку української мистецької та культурної спільноти, зокрема в умовах військового конфлікту. З метою забезпечення безперервності культурної діяльності та підтримки митців, організація профінансувала резиденції для майже 100 художників у вигнанні (тобто вимушено емігрованих з України до інших держав). Крім того, для досягнення цілей щодо збереження та розвитку культури в Україні, нещодавно було виділено гранти 14 новим мистецьким проектам у різних регіонах країни. Як стратегічна ініціатива для інституційної підтримки, у середині 2024 року у Львові заплановано

відкриття Культурного центру ЮНЕСКО, реалізація якого відбувається завдяки фінансовому забезпеченню з боку Іспанії [65].

Ще одне джерело показує, що між лютим 2022 та січнем 2023 року проаналізовано 1 595 потенційно пошкоджених об'єктів культурної спадщини і підтверджено пошкодження 309 із них з використанням супутникових знімків та відкритих даних. Наприклад, музей у селищі Іванків (Іванківський район поблизу Києва) був повністю знищений в одному з перших днів війни і втратив значні фонди, серед яких роботи Марії Приймаченко. Напад на Бабин Яр та дотичні будівлі меморіалу також зафіксовано як пошкодження в контексті культурної війни. За даними Міністерства культури та інформаційної політики на початок 2023 року було зафіксовано 1 189 випадків пошкодження або знищення об'єктів культури (563 творчих хабів, 453 бібліотеки, 63 музеї та галереї, 18 театрів, 92 заклади мистецької освіти) [66].

Рис. 2.6. Колаж із порівнянням стану Іванківського краєзнавчого музею до та після атаки росії [67]

У 2023 році певна частина міжнародного туризму почала повільно відновлюватись, але на набагато нижчих рівнях ніж до війни. Аналіз туристичних тенденцій свідчить, що українці змінили пріоритети переорієнтувавшись на внутрішній туризм у безпечніші регіони західної України. Місто Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Ужгород, Львівщина загалом отримали збільшення внутрішніх подорожей та популярності як «безпечні туристичні зони». Ба більше, деякі маршрути, наприклад в Карпатах, замінили частину міжнародних напрямів як альтернатива відпочинку в Україні. Проте абсолютні показники залишаються невисокими порівняно з довоєнним часом.

Паралельно змінилася мобільність українців усередині країни. Через активні бойові дії, окупацію або ризик обстрілів мешканці східних, південних та центральних областей масово мігрували до західних і центральних регіонів. За даними ООН та українських агентств, мільйони людей стали внутрішньо переселеними особами, створивши новий попит на житло, харчування, транспортні послуги в районах, куди вони прибували. Ці переселенці у багатьох випадках є одночасно потенційними споживачами місцевої туристичної інфраструктури — вони використовують готелі, хостели, навіть гостьові садиби в приймаючих містах. Це породило часткову компенсацію втрат туристичного попиту, але це не замінило повністю втрачені міжнародні потоки.

Щодо інфраструктурних пошкоджень, готелі та ресторани в прифронтових містах були сильно уражені обстрілами і руйнуваннями. Наприклад, у Маріуполі та Слов'янську пошкоджено кілька готельних комплексів, ресторани знищені, в Донецькій та Луганській областях багато закладів гостинності працюють у відновному чи тимчасовому форматі або взагалі зупинені. Музеї, пам'ятки архітектури, історичні будівлі зазнали численних ушкоджень: у Харківській області значну шкоду отримали музеї і храмові споруди, у Херсонській області під час окупації вивезено та знищено музейні колекції, зокрема в обласному краєзнавчому музеї. Культурна спадщина втратила майстерні, архіви, виставкові зали. За оцінками, більше ніж 2 024 культурні інституції були пошкоджені (з них 334 частково або повністю знищені). Українські власті говорять про те, що сотні

тисяч артефактів були вивезені або пограбовані, особливо з окупованих територій, зокрема з Маріуполя де російські сили вивезли понад 2 000 творів мистецтва [68].

Унаслідок бойових дій і пошкоджень інфраструктури внутрішні туристичні маршрути довелося скорочувати або змінювати. Деякі пам'ятки залишаються недоступними або без гарантії безпеки. Туроператори й гіді акумулювали ризики зміни ліній, страхові витрати зросли, багато компаній згорнули або призупинили свою діяльність у прифронтових зонах. Водночас з'явилися нові форми «туризму воєнного стану» тематичні маршрути до зруйнованих об'єктів, пам'яті, реконструкції, які орієнтовані на локальних і іноземних туристів, що намагаються усвідомити війну як частину історичного досвіду.

Питання довіри та іміджу є ключовими у відновленні міжнародного туризму. Після років безпеки та стабільності, регіон Україна тепер асоціюється з ризиком війни, що відлякує багатьох туристів. Щоб повернути міжнародний потік, необхідно побудувати репутацію безпечних маршрутів, стабілізувати транспорт, готельну мережу, гарантувати страхування й заходи безпеки. Державні програми відбудови мають інтегрувати туристичну інфраструктуру: відновлення курортів, прикордонних пунктів перетину, аеропортів, транспортних коридорів, музеїв і комплексних маршрутів. Наприклад UNESCO вказує, що для початкових етапів відновлення України в секторі культури і туризму потрібно близько 9 мільярдів доларів.

Перспективи є, але вони залежать від темпів стабілізації безпеки, міжнародної фінансової підтримки, політики залучення туристів і промоції нових туристичних маршрутів. Якщо Україна зможе підсилити внутрішній туризм, відкрити контрольовані маршрути для безпечного посещения, відтворити основні пам'ятки і створити нові пропозиції (екотуризм, спадщина, культурні маршрути), тоді поступове повернення міжнародного туристичного потоку може стати реальністю у середньостроковій перспективі [69].

Суміжні з Україною держави (насамперед Польща, Румунія, Угорщина, Словаччина, Молдова) опинилися на передовій прийому масових переселенців і частково взяли на себе перенаправлення туристичних потоків. У Польщі вже у

перші місяці конфлікту, незважаючи на те що країна межує з Україною, показники туризму в короткостроковій перспективі не впали значно. Дослідження засноване на аналізі 29 змінних (макроекономічні показники, міжнародні та внутрішні туристичні потоки, притік біженців) показало, що інтенсивність туризму в Польщі залишалася відносно стабільною у перші місяці війни. Частково це пояснюється тим, що Польща отримала нові припливи туристів з інших країн, а також використання незначних внутрішніх мандрів зменшувало загальний спад.

Проте цей стабільний стан тяжів під впливом збільшення цін на енергоносії та паливо, інфляційним тиском, що може пригнічувати внутрішній попит у довгостроковій перспективі. Наприклад, у 2023 році Польща зафіксувала близько 37,9 мільйона ночівель у туристичних закладах, з них 19 мільйонів — іноземців, що приблизно дорівнює рівню до пандемії. Українці стали одним із основних джерел іноземного попиту, оскільки багато з них переселялися транзитно чи залишалися тимчасово в Польщі.

Румунія, Угорщина, Словаччина та Молдова також відчували переорієнтацію маршрутів. Частина туристів, що раніше їхала через Україну або поєднувала цей маршрут, змінила логістику через прикордонні країни. Угорщина, наприклад, збільшила пропозиції «безпечних турів», Румунія розвинула туристичні маршрути вздовж Дунаю та Чорноморського узбережжя як альтернативу південним морським напрямом. Спа-курорти в Словаччині та Угорщині, раніше більш вузько орієнтовані на внутрішній попит, отримали частину попиту від українців і європейців, які уникають конфліктної зони.

Оцінка впливу в цих країнах також показує, що хоча загальні міжнародні туристичні потоки могли зазнавати спаду, країни, що межують з Україною, часто отримували «ефект втечі» або «ефект транзиту» — переведену частину пасажирів, які раніше планували подорожі через Україну або відмовилися від маршрутів через Україну. Це стимулювало розвиток інфраструктури прийому, тобто готельного фонду, транспортних коридорів, прикордонних пропускних пунктів, що самі по собі стали туристичними вузлами. Проте ці країни також зазнають тиску на бюджет

і логістику, оскільки велика частина ресурсів йде на підтримку біженців, соціальні послуги та транспорт [70].

Таким чином війна в Україні змінила туристичне середовище у регіоні: для України спричинила руйнацію міжнародного туризму, переформатувала внутрішні маршрути й наклала завдання на відбудову інфраструктури, а натомість для сусідніх країн відкрила нові ніші, спричинила зростання прийому гостей із України, але під тиском ресурсів і зростання цін. Надалі здатність цих країн адаптуватися до нових маршрутів, підтримати якість сервісу й інфраструктуру, а також встановити транскордонні туристичні пакети можуть визначити, чи будуть вони вгідними для переформатування туризму.

Підсумовуючи наслідки російсько-української війни, слід констатувати катастрофічне падіння показників в'їзного туризму (з 13,7 млн відвідувачів у 2019 році до критичного мінімуму після 2022 року) та вимушену переорієнтацію на внутрішні подорожі у безпечніші регіони заходу України. За оцінками ЮНЕСКО та Світового банку, прямі фізичні збитки секторам культури і туризму станом на 2024 рік сягнули 3,5 млрд доларів США, а сукупні втрачені доходи — 19,6 млрд доларів США, при цьому пошкоджено 4779 об'єктів (зокрема музей в Іванкові та історичні пам'ятки Харкова й Маріуполя). Водночас сусідні країни, такі як Польща, Румунія та Молдова, відчули «транзитний ефект»: так, у Польщі у 2023 році зафіксовано 37,9 млн ночівель, значну частку яких забезпечили українці. Відновлення української туристичної галузі, яке за оцінками потребує інвестицій у розмірі 9 млрд доларів США у найближче десятиліття, вимагатиме комплексного підходу із залученням міжнародних донорів та впровадженням нових форматів, таких як «туризм пам'яті».

Отже, узагальнюючи результати дослідження, викладені у другому розділі, можна стверджувати, що вплив військових конфліктів на міжнародний туризм має двоїстий характер: він спричиняє глибоку короткострокову стагнацію та руйнування інфраструктури, проте водночас створює передумови для радикальної модернізації галузі у довгостроковій перспективі. Аналіз історичного досвіду країн Європи, а саме Німеччини, Польщі, Великобританії, та Балканського регіону

доводить, що навіть за умов критичних руйнувань, як у випадку з Варшавою (84% знищення) або Хорватією (збитки у 37 млрд доларів), можливе повне відновлення туристичного потенціалу. Ключовими факторами успіху виступають: інституційна підтримка (діяльність таких структур як «Biuro Odbudowy Stolicy» або сучасні проекти USAID), застосування інноваційних методів реставрації як анастилоз у Дрездені, диверсифікація туристичного продукту на прикладі розвитку спа-курортів у Словенії чи фестивального руху у Дрездені, та залучення значних обсягів інвестицій як 182,6 млн євро на «Frauenkirche» чи 3,4 млрд доларів на реконструкцію Хорватії. Стосовно України, то нинішні втрати у 19,6 млрд доларів доходу туристичного та культурного секторів є безпрецедентними, проте досвід сусідів вказує на реалістичність сценарію відновлення за умови залучення прогнозованих 9 млрд доларів інвестицій, розвитку внутрішнього ринку та імплементації ефективних моделей управління спадщиною під егідою міжнародних організацій, таких як ЮНЕСКО.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ НА МІЖНАРОДНИЙ ТУРИЗМ В КРАЇНАХ БЛИЗЬКОГО СХОДУ

3.1. Країни Близького Сходу, які не відновили туризм після конфліктів

Здійснивши детальне дослідження й опис конфліктів різних частин Європи та їхнього впливу на туризм, надалі слід зосередити увагу на іншому багатому на туристичні атракції та пропозиції регіоні, а саме на Близькому Сході. На жаль, цей регіон також часто зазнавав наслідків військових конфліктів (а деякі з них тривають і по сьогодні у певних країнах), що дає підґрунтя для дослідження впливу цих руйнівних явищ на туризм, а також численні приклади вдалих стратегій відновлення індустрії після такого роду потрясінь.

Рис. 3.1. Карта країн Близького Сходу [71]

Близький Схід — це геополітичний регіон, що охоплює переважно країни Західної Азії, зокрема Ірак, Сирію, Йорданію, Ліван, Ізраїль, Палестину, Кіпр, Туреччину, Саудівську Аравію, Ємен, Оман, Катар, Бахрейн, Кувейт та Об'єднані Арабські Емірати, а також, у розширеному тлумаченні, Іран та Єгипет. Протягом ХХІ сторіччя регіон став ареною численних та інтенсивних збройних конфліктів, що кардинально вплинули на всі сфери суспільного життя, включно з індустрією туризму. Початок століття ознаменувався наслідками другої палестинської інтифади (інтифада — це назва для масових повстань та протестів палестинців проти ізраїльської окупації, а саме слово запозичене з арабської мови і означає "повстання" [72]) та вторгненням міжнародної коаліції до Іраку у 2003 році, що запустило довготривалу фазу нестабільності в країні. Подальша дестабілізація регіону була посилена ізраїльсько-ліванською війною 2006 року. Хвиля так званої Арабської весни, що розпочалася у 2010-2011 роках, призвела до повномасштабних громадянських війн у Сирії та Ємені, революції в Єгипті та тривалих заворушень у Бахреїні. На цьому тлі відбулося зростання та поширення терористичних угруповань, зокрема Ісламської держави в Іраку та Леванті, що втягнуло у збройне протистояння значну частину регіону. Під назвою «Арабська весна» розуміють серію масштабних протестів, революцій та внутрішніх конфліктів, що охопили арабські країни. Поштовхом для цих подій стало самоспалення туніського торговця Мухаммеда Буазізі наприкінці 2010 року на знак протесту проти свавілля поліції. Це спричинило масові демонстрації, які призвели до відставки президента бен Алі у 2011 році й започаткували аналогічні рухи в інших країнах регіону, зокрема в таких популярних туристичних напрямках, як Єгипет, Саудівська Аравія та Йорданія. Сама назва є алюзією на європейську Весну народів 1848-1849 років.

Окремим прикладом впливу тривалої нестабільності є Ізраїль. Незважаючи на те, що його туристична галузь демонструє певну стійкість, кожне велике загострення призводить до значних втрат: так, війна у Газі 2021 року спричинила втрату приблизно 25% туристів та понад півмільярда доларів доходу. У відповідь Ізраїль активно адаптує свій туристичний бізнес до умов конфлікту, концентруючись на підтримці безпеки у стабільних регіонах країни та

розробляючи спеціальні захисні стратегії для мандрівників. Ця сукупність військових дій, повстань та революцій сформувала відповідний «безпековий ландшафт», який став визначальним чинником у динаміці туристичних потоків та розвитку туристичної інфраструктури країн Близького Сходу. Яскравим підтвердженням цього є те, що у 2010 році регіон перебував на піку туристичної популярності, однак після початку «Арабської весни» у 2011 році, на тлі народних революцій та зростання тероризму, туристичні потоки скоротилися приблизно на 5 мільйонів осіб, а втрати доходів сягнули близько 6 млрд доларів США, проте детальніше дане питання розкривається у науковій статті [73] присвяченій дослідженню розвитку туризму в низці країн регіону Близького Сходу.

У цьому розділі аналізується різний стан відновлення туристичної галузі в країнах Близького Сходу після періодів значних конфліктів. Перша група країн, зокрема Сирія, Йорданія, Ліван, Палестина та Ємен, характеризується практично повною відсутністю відновлення туристичних потоків, що зумовлено триваючою нестабільністю та зруйнованою інфраструктурою. Друга категорія, до якої належать Ізраїль, Ірак та Іран, демонструє часткове відновлення туризму, де попри наявність певних ризиків та обмежень, спостерігається поступове повернення іноземних відвідувачів. Третя група, що включає Єгипет, Саудівську Аравію, ОАЕ, а також Кіпр вирізняється повноцінним відновленням туристичного сектору, що свідчить про успішну стабілізацію та ефективну державну політику у цій сфері.

Інші країни регіону не згадано у даній роботі через низку причин: відсутність руйнівних конфліктів протягом сучасної історії (у контексті даного дослідження вважається за останні 50 років), наявні чи минулі конфлікти не вплинули на туристичну індустрію (наприклад, коли військові дії відбувалися не на території певної держави, а лише за її участі), або ж відсутність будь-якої інформації про туристичну.

Розпочати опис країн із невідновленим станом туристичної індустрії слід із Сирії, котра протягом своєї історії неодноразово демонструвала спірні, сумнівні чи конкретно невдалі рішення щодо розвитку індустрії. Вплив військових конфліктів на туристичну галузь Сирії є першочерговою перешкодою для реалізації її значного

потенціалу, що неодноразово демонструвала історія регіону. Навіть після падіння режиму Асада, коли з'явилися сподівання на відродження індустрії, низка нових криз знову унеможливила стабілізацію. Зокрема, масове вбивство алавітських цивільних осіб на популярному прибережному туристичному курорті в березні, попередження посольства США про можливі атаки на туристичні зони у квітні, коротка війна між Ізраїлем та Іраном у червні, а також жорстокі міжконфесійні зіткнення в південному регіоні Сувейда в липні, що призвели до численних жертв і переміщень, суттєво підірвали перспективи сектору. Ця тенденція не є новою, оскільки регіональні кризи, такі як американська інтервенція в Лівані 1958 року та арабо-ізраїльські війни 1967 і 1973 років, історично призводили до різкого скорочення потоку західних туристів, а різанина в Хамі 1982 року за режиму Хафеза аль-Асада надовго зруйнувала привабливість міста як туристичного напрямку. Окрім безпосереднього впливу активних бойових дій, туризм Сирії страждає від низки специфічних проблем. Ще до громадянської війни країна насилу залучала туристів самостійно, часто покладаючись на відвідувачів, що прямували до більш популярних сусідніх країн, як-от Йорданія. Інфраструктурні недоліки, зокрема початок будівництва нового аеропорту в Дамаску лише в 1965 році та повільний розвиток готельних комплексів навіть у періоди відносного миру після 1973 року, залишаються критичними. До цього додаються соціально-культурні зіткнення, прикладом чого може слугувати інцидент 1983 року між іранськими туристами та сирійською поліцією, а також нещодавнє запровадження новим урядом дрес-коду для жінок на громадських пляжах, що може відлякати частину іноземних відвідувачів. Попри ці численні виклики, існують певні перспективи для відновлення. Після зміни режиму місцеві туроператори розпочали зусилля з відбудови галузі, а експерти взялися за реставрацію знакових об'єктів спадщини, таких як Пальміра та Крак де Шевальє, і до квітня сектор продемонстрував повільні ознаки відновлення. Історично були періоди оптимізму, наприклад, у 1995 році після мирного договору між Ізраїлем та Йорданією з'явилася віра в аналогічний крок з боку Сирії, що спричинило туристичний бум, а після терактів 11 вересня Сирія намагалася провести ребрендинг як зона, вільна від

терору. Тим не менш, будь-які зусилля з активізації туристичного сектору, найімовірніше, зіткнуться зі значними внутрішніми та зовнішніми перешкодами, що робить майбутнє галузі вкрай невизначеним [74].

Продовжуючи аналіз впливу регіональної нестабільності, варто про туристичний сектор Йорданії, який незважаючи на відсутність прямих бойових дій на її території, зазнав нищівного удару внаслідок недавніх військових конфліктів, зокрема війни в Газі та Лівані. Географічна близькість до зон конфлікту та сприйняття всього регіону як небезпечного призвели до різкого падіння туристичних потоків, особливо із західних країн, що є ключовими для економіки королівства. Згідно з даними ForwardKeys [75], кількість бронювань авіаквитків до Йорданії в період з 16 вересня по 4 жовтня скоротилася на 35% у річному обчисленні, а готельна заповнюваність у Петрі, одному з головних туристичних магнітів, що раніше приймав понад мільйон відвідувачів щорічно, впала до 10 відсотків. Деякі міжнародні авіакомпанії, зокрема Ryanair, призупинили польоти до країни, посилаючись на близькість до повітряного простору Ізраїлю та Лівану, а великі туроператори, такі як Intrepid та Riviera Travel, скасували тури до Йорданії та Єгипту [76].

Ця криза змусила місцеві підприємства, від готелів до сувенірних крамниць, вдаватися до скорочення заробітної плати, відправляти персонал у неоплачувані відпустки та закриватися через відсутність клієнтів, адже кількість щоденних відвідувачів у Петрі впала з 4 000 до 300-400 осіб. Власники бізнесу висловлюють побоювання щодо довгострокових наслідків, оскільки майбутні бронювання практично зникли, а деякі прогнози вказують на падіння резервацій на 90-95% на наступний рік. У відповідь на кризу уряд Йорданії намагається переорієнтувати туристичну галузь на більш стійкі ринки, зокрема на відвідувачів із сусідніх арабських країн, які можуть бути менш чутливими до регіональних конфліктів. Однак, попри те, що окремі західні туристи продовжують відвідувати країну, покладаючись на її внутрішню безпеку, загальні перспективи відновлення сектору залишаються невизначеними і напряду залежать від стабілізації ситуації в регіоні [77].

Туристична галузь Лівану демонструє повільну динаміку відновлення на тлі значних викликів, спричинених регіональною нестабільністю. Нещодавній військовий конфлікт між Хезболлою та Ізраїлем, що зачепив південний Ліван та долину Бекаа, справив глибоко негативний вплив на сектор, який тільки почав оговтуватися. За словами голови профспілки туристичних та туристичних офісів Жана Аббуда, поточне зростання попиту на авіаквитки напередодні свят Фітр та Великдень не виправдовує очікувань і залишається близьким до показників минулого року. Основною проблемою є зміна структури туристичних потоків, оскільки прибуття в святковий період переважно складаються з ліванських експатріантів та заробітчан, а також невеликої кількості арабських туристів з Іраку, Йорданії та Єгипту. Серйозною перешкодою для відновлення є відсутність цілеспрямованої рекламної кампанії для повернення арабських туристів, попри те, що індикатори для арабського ринку оцінюються як дуже перспективні. Додатковою проблемою є те, що європейські туристи, які у 2023 році становили 32% від загальної кількості відвідувачів, наразі майже відсутні. Перспективи відновлення галузі значною мірою залежать від політичної стабілізації та дипломатичних зусиль. Існує надія на майбутній візит президента на чолі офіційної делегації до Саудівської Аравії, який може призвести до підписання угод та скасування заборони на поїздки для громадян країн Перської затоки, що потенційно відкриє шлях до плідного літнього сезону для туристичного сектору [78].

Ще однією країною Близького Сходу, чия туристична демонструвала ознаки відновлення після пандемії, але зазнала катастрофічних втрат внаслідок військової кампанії Ізраїлю в Газі, що розпочалася 7 жовтня, стала Палестини. За офіційними даними палестинського Міністерства економіки, сукупні збитки сектору від втрати доходів оцінюються у 200 мільйонів доларів США. Особливо постраждало місто Вифлеєм, економіка якого значною мірою залежить від релігійного туризму, де було зафіксовано падіння туристичної активності на 100%. Це призвело до повної зупинки роботи 78 готелів, 90 антикварних крамниць та 450 ремісничих майстерень. До початку конфлікту, до вересня, місто прийняло близько півтора

мільйона відвідувачів, що свідчило про позитивну динаміку. Криза спричинила масове безробіття у галузі, залишивши лише 400 з 3 000 працівників готельного сектору, оскільки підприємства втратили можливість виплачувати фінансові зобов'язання. Загальні втрати сектору з початку війни сягнули приблизно 40 мільйонів шекелів, що еквівалентно 100% втраті у порівнянні зі звичайним річним доходом. Падіння туризму також мало каскадний ефект, вдаривши по суміжних професіях, таких як туристичні гіді, фотографи, вуличні торговці, а також по ресторанах і сувенірних магазинах [79]. Перспективи відновлення залишаються вкрай невизначеними; експерти попереджають, що будь-якого прориву в туристичному секторі не слід очікувати раніше, ніж через шість місяців після закінчення війни, при цьому наразі відсутні будь-які альтернативні плани для відродження індустрії.

Потенціал туристичного сектору Ємену, що має значні переваги завдяки багатій стародавній історії, незайманій природі та різноманітному ландшафту, був повністю нівельований виснажливою громадянською війною, яка охопила країну з 2014 року. Цей затяжний конфлікт призвів до повної зупинки розвитку та фактичного руйнування індустрії туризму. Нестабільна політична ситуація та відсутність безпеки природним чином зруйнували будь-який прогрес і різко погіршили рівень життя. За прогнозами Міжнародного валютного фонду, економіка Ємену скоротиться на 0.5%, а валовий внутрішній продукт у 2023 році становитиме 19,53 мільярда доларів, при цьому дохід на душу населення не перевищить 573 долари. Головною проблемою для туристичного сектору є першочергова необхідність вирішення гуманітарної кризи, оскільки за даними Організації Об'єднаних Націй, на кінець 2022 року 23,4 мільйона людей потребували продовольчої допомоги. Перспективи відновлення туризму в Ємені безпосередньо залежать від досягнення політичної та безпекової стабільності, всеосяжного примирення та наявності національної волі до відбудови. Будь-яке очікуване відродження в найближчі роки буде критично залежати від зовнішньої підтримки, зокрема від інвестицій приватного сектору країн Перської затоки та єменських експатріантів. Необхідною є розробка комплексної стратегії розвитку

під егідою міжнародних організацій, таких як ООН, МВФ та Світовий банк, за підтримки держав Затоки, Європейського Союзу та Сполучених Штатів, яка б включала реформування системи охорони здоров'я та освіти для підготовки кваліфікованих кадрів [80].

Отже, аналіз ситуації в Сирії, Йорданії, Лівані, Палестині та Ємені дозволяє зробити висновок, що спільними причинами стагнації туристичної галузі є регулярно повторювані або нещодавні військові конфлікти, загальна регіональна нестабільність та зруйнована інфраструктура. Навіть у країнах, не залучених безпосередньо у бойові дії, як-от Йорданія, близькість до зони конфлікту створює негативний імідж та призводить до масових скасування бронювань. Аналіз туристичних показників свідчить про падіння туристичної активності у Вифлеємі, Палестина на 100%, що спричинило збитки у 200 млн доларів та закриття 78 готелів, або зниження заповнюваності готелів у Петрі, Йорданія до 10% (300-400 відвідувачів на день). У Ємені ситуація унеможливлена гуманітарною кризою (23,4 млн потребує допомоги), а Ліван втратив ключовий європейський сегмент: 32% у 2023 році, що підтверджує неможливість відновлення туризму в умовах активних безпекових загроз. Цю ситуацію можна порівняти з впливом російської агресії на туристичний сектор України та сусідніх європейських країн. Ще однією спільною рисою згаданих раніше країн та теперішньої ситуації нашої держави є підтримка світових організацій на кшталт Світового Банку, ЮНЕСКО, ООН та НАТО, які часто відіграють важливу роль у підтримці та відновленні економік потерпілих країн та зокрема їхнього туристичного сектору. Подібно до того, як постійні військові напади Ізраїлю на сусідів паралізують туризм на Близькому Сході, агресивна політика росії створює зону небезпеки, що відлякує іноземних туристів не лише від самої України, але й від Східної Європи загалом. В обох випадках наявність потужного, мілітаризованого агресора, що веде постійні бойові дії, формує у світовому сприйнятті образ цілого регіону як небезпечного, що нівелює туристичний потенціал навіть відносно стабільних країн через їхнє несприятливе географічне сусідство.

3.2. Країни Близького Сходу із частково відновленим туризмом

На відміну від країн, де туристична галузь перебуває у стані повного занепаду через тривалі конфлікти, наступна група держав демонструє більш складну динаміку. Цей підрозділ доповнює попередній аналіз, розглядаючи країни Близького Сходу, що досягли часткового відновлення туризму, незважаючи на значні безпекові виклики та політичну напруженість. Розгляд таких держав, як Ізраїль, Ірак та Іран, дозволяє дослідити моделі туристичного відродження в умовах перманентних ризиків та визначити фактори, що сприяють залученню відвідувачів навіть за несприятливих обставин.

Особливо показовими у контексті зміни траєкторії розвитку регіону під впливом війни є приклади Ірану та Іраку. Дві країн, чий туристичні сектори були не просто пошкоджені, а й глибоко трансформовані під впливом війни. Аналіз їхнього досвіду дозволяє простежити не лише деструктивні наслідки збройних протистоянь, але й виявити специфічні, часто нелінійні моделі післявоєнного відновлення.

Вплив ірано-іракської війни 1980-1988 років на туристичний сектор Ірану був багатограним. Прямі бойові дії призвели до повного знищення інфраструктури у прикордонних західних провінціях, зокрема в Хузестані, який мав значний потенціал для розвитку. Однак довгострокові наслідки виявилися ще більш руйнівними. Дослідження післявоєнних викликів у цьому регіоні чітко вказує на те, що ключовими перешкодами для відродження туризму стали не лише зруйновані об'єкти, а й системні проблеми: хронічна слабкість туристичної інфраструктури та сервісів, а також недорозвиненість управлінських центрів, відповідальних за прийняття рішень. Війна та подальша міжнародна ізоляція законсервували ці проблеми, унеможлививши залучення іноземних інвестицій та інтеграцію у світові туристичні ринки. Таким чином, відновлення не відбувалося шляхом простої відбудови, оскільки фундаментальні економічні та управлінські вади залишалися невирішеними. Натомість іранський туризм пішов шляхом специфічної трансформації, змістивши фокус із міжнародного сегмента на

внутрішній. Унікальним явищем став розвиток так званого меморіального або військового туризму, коли тисячі іранських студентів та школярів відвідують колишні поля битв у рамках патріотичного виховання. Цей феномен демонструє, як травматичний досвід війни може бути змінений та перетворений на специфічний туристичний продукт, орієнтований виключно на внутрішнього споживача. Поряд із цим стійкість продемонстрував сектор релігійного туризму, оскільки паломництво до священних шіїтських міст, таких як Мешхед і Кум, залишалося стабільним і менш залежним від зовнішньополітичної кон'юнктури [81].

Якщо в Ірані війна призвела до стагнації та специфічної трансформації туризму, то в Іраку наслідки конфліктів після 2003 року виявилися катастрофічними, особливо для його культурної спадщини. Вторгнення та подальший колапс системи безпеки фактично знищили будь-які форми міжнародного туризму на понад десятиліття. Ситуація досягла свого апогею з піднесенням терористичної організації ІДІЛ, яка перейшла до цілеспрямованого та систематичного знищення безцінних пам'яток доісламської епохи. Руйнування стародавніх міст Німруд і Хатра, пограбування музею в Мосулі та тисячі інших актів вандалізму були не просто побічним ефектом війни, а свідомою стратегією стирання культурної ідентичності нації. Це завдало непоправної шкоди фундаменту, на якому міг би будуватися майбутній культурний туризм Іраку. Збереження того, що залишилося, стало величезним викликом, що вимагає міжнародної координації, значних фінансових вливань та, перш за все, стабілізації безпекової ситуації. Процес відновлення культурної спадщини є надзвичайно повільним і залежить від зусиль міжнародних організацій на кшталт ЮНЕСКО та іноземних урядів [82].

Попри таку руйнівну картину, туристична галузь Іраку не зникла повністю, а, подібно до іранської, продемонструвала стійкість в одному вузькому сегменті. Йдеться про релігійний туризм, який не лише вижив, але й переживає бурхливий розвиток. Священні для мусульман-шіїтів міста Кербела та Наджаф щорічно приваблюють мільйони паломників, переважно з Ірану, Індії, Пакистану та інших країн. Цей сектор функціонує в умовах відносної автономії від загального стану

справ у країні, маючи власну інфраструктуру, логістику та системи безпеки. Феномен релігійного туризму в Іраку доводить, що мотивація паломників є набагато сильнішою за ризики, пов'язані з безпекою, що робить цей вид подорожей надзвичайно стійким до зовнішніх потрясінь. Таким чином, відновлення туризму в Іраку є вкрай нерівномірним: поки його величезний потенціал у сфері культурного туризму залишається переважно в теорії через зруйновану спадщину та безпекові виклики, релігійний сегмент процвітає, забезпечуючи значні фінансові надходження [83].

Отже, досвід Ірану та Іраку демонструє, що війна не лише фізично руйнує туристичні об'єкти, а й глибоко змінює саму структуру та природу туристичної галузі. В обох країнах повноцінне відновлення міжнародного туризму в його класичному розумінні так і не відбулося. Натомість війна та її наслідки стали каталізатором для розвитку специфічних ніш: меморіального туризму в Ірані та, що найбільш важливо для обох країн, надзвичайно стійкого релігійного туризму. Майбутнє туристичних секторів цих держав залежить від їхньої здатності вирішити фундаментальні проблеми безпеки, відновити зруйновану культурну спадщину та створити сприятливі умови для диверсифікації туристичних пропозицій, аби залучити ширше коло міжнародних відвідувачів, окрім паломників.

Ще одним цікавим елементом дослідження є туристична індустрія Ізраїлю як унікального феномену, що функціонує на перетині культурно-історичного потенціалу та постійних безпекових загроз. Розташований у серці світових релігій, Ізраїль пропонує широкий спектр пам'яток, що приваблюють паломників, істориків та звичайних мандрівників. Водночас затяжний і тривалий стан конфлікту, що визначає геополітичний ландшафт країни, перетворив її туристичний сектор на надзвичайно доволі показовий індикатор стабільності. Надалі буде проаналізовано вплив ключових військових конфліктів ХХІ століття на туризм Ізраїлю, досліджено механізми його стійкості та адаптації, а також розглянуто поточний стан галузі та стратегії її відновлення після кризи, спричиненої війною, що розпочалася 7 жовтня 2023 року.

Протягом ХХІ століття туристичний сектор Ізраїлю неодноразово зазнавав шоків ударів внаслідок ескалації бойових дій. Такі події, як Друга інтифада 2000-2005 років, Друга ліванська війна 2006 року та періодичні військові операції в Секторі Гази, щоразу призводили до різкого падіння туристичних потоків. Проте для галузі була характерна швидка «регенерація»: після завершення активної фази конфлікту кількість відвідувачів, як правило, відновлювалася протягом одного-двох років. Ця стійкість базувалася на кількох факторах: ефективній роботі служб безпеки, що дозволяло локалізувати конфлікти, державній підтримці індустрії та наявності стійкого ядра відвідувачів. До цього ядра належать єврейська діаспора, християнські паломники та учасники освітніх програм, чия мотивація до подорожі часто є сильнішою за сприйняття ризику [84].

Війна, що розпочалася 7 жовтня 2023 року та отримала назву «Залізні Мечі», завдала туристичній індустрії Ізраїлю, яка забезпечує роботою 250 тисяч осіб і становить 2,8% ВВП, найсильнішого удару в сучасній історії, перервавши її стрімке відновлення після пандемії. Фінансові втрати від в'їзного туризму сягнули 18,7 мільярда шекелів (5 мільярдів доларів), а від внутрішнього — 756 мільйонів шекелів (203 мільйони доларів).

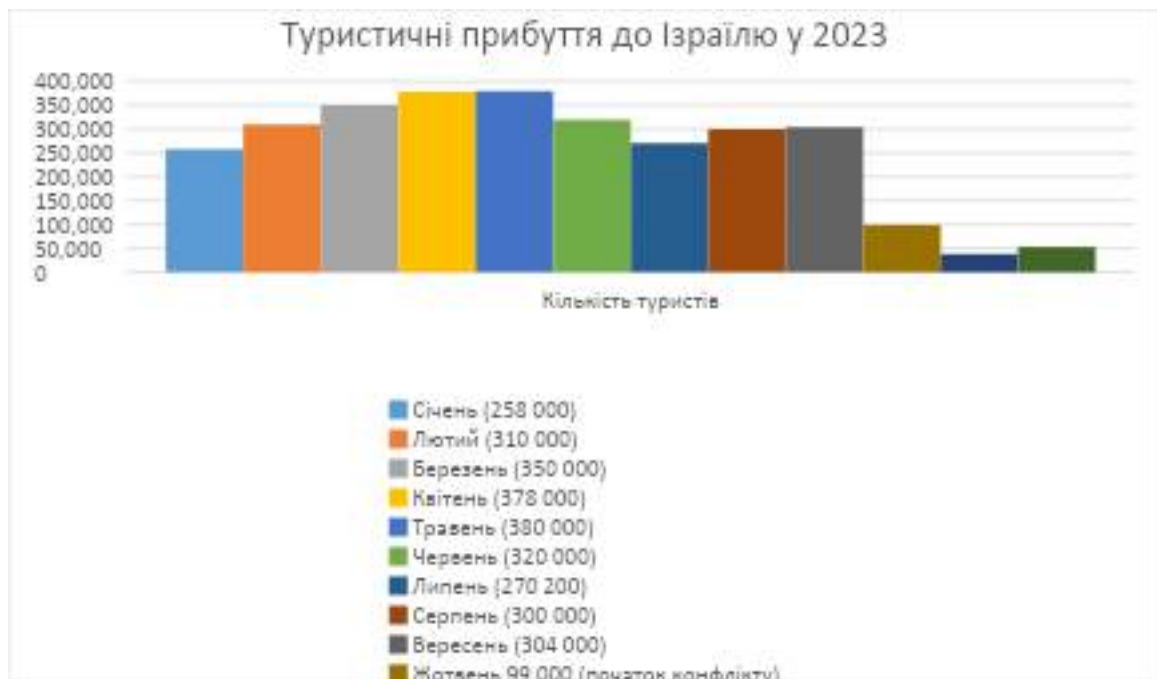

Рис. 3.2. Туристичні прибуття до Ізраїлю у 2023.

Туристичні прибуття почали суттєво коливатися влітку 2023 під час загострення політичної напруги, проте все ще зберігали доволі високі показники (червень 320 000 відвідувачів, липень 270 000 та серпень 300 000). Проте після початку конфлікту з ХАМАС туристичні прибуття зазнали миттєвого колапсу, впавши майже на 80%: з 304 тисяч у вересні 2023 року до 38 тисяч у листопаді як це відображено на діаграмі рисунку 3.2. Загалом, замість очікуваного рекорду, що мав перевищити 4,55 мільйона відвідувачів 2019 року, 2023 рік завершився з показником у 3 мільйони туристів, а прогноз на 2024 рік скоротився до 1-1,3 мільйона. З початку конфлікту було зафіксовано лише 853 тисячі прибуттів, переважно з США та країн Європи. Суттєво змінився портрет відвідувача: 62% становили євреї та 29% — християни, причому 73% з них відвідували країну раніше. Основною метою для 44% був візит до родичів, і лише 28% приїхали з туристичною метою. Цей феномен отримав назву "солідарний туризм" — поїздки з метою волонтерської допомоги або моральної підтримки ізраїльського суспільства. Також стійким залишається релігійний туризм, хоча його обсяги також скоротилися. Водночас виник і новий, похмурий вид подорожей — поїздки до місць трагедії 7 жовтня, що є формою "темного туризму". На тлі кризи уряд виділив 20 мільйонів доларів на підтримку туроператорів, а Міністерство туризму, взявши на себе управління розміщенням 68 712 евакуйованих (з яких 15 599 досі проживають у готелях), заощадило державі 5,2 мільярда шекелів (1,4 мільярда доларів). Ключовим бар'єром для відновлення залишається неможливість для туристів отримати страхування через міжнародні застереження щодо подорожей [85].

Стратегії відновлення, які впроваджує уряд та Міністерство туризму, є багатовекторними. По-перше, це пряма фінансова підтримка галузі, зокрема виділення коштів на компенсацію зарплат працівникам та субсидії для готелів, які зазнали збитків або були перепрофільовані для розміщення евакуйованих громадян. По-друге, це зміна маркетингових акцентів. Замість масової реклами проводяться точкові кампанії, спрямовані на лояльні аудиторії у США та Європі, зокрема на релігійні громади та єврейські організації. По-третє, ведеться активна

робота з авіаперевізниками для відновлення повноцінного авіасполучення, що є ключовою передумовою для повернення туристів. Нарешті, попри кризу, не припиняється розвиток інфраструктури: уряд продовжує надавати гранти на будівництво нових готелів, розраховуючи на відкладений попит у майбутньому.

Підсумовуючи, військовий конфлікт, що триває, став найсерйознішим випробуванням для ізраїльського туризму, змінивши його обсяги, структуру та характер. Галузь продемонструвала здатність до виживання завдяки стійким нішевим сегментам, таким як солідарний та релігійний туризм, проте повне відновлення до показників 2019 року є перспективою кількох років навіть після досягнення стабільного миру. Досвід Ізраїлю є яскравим прикладом того, як туристична індустрія може адаптуватися до умов перманентної загрози, трансформуючи виклики у нові, хоч і специфічні, можливості для розвитку.

Отже, аналіз країн із частково відновленим туризмом на прикладі Ірану, Іраку та Ізраїлю демонструє, що тривалі військові конфлікти не стільки повністю знищують туристичну галузь, скільки глибоко трансформують її структуру. Спільними рисами для цих держав слугує те, що повноцінне відновлення міжнародного туризму зазнає краху, проте на його уламках виникають та розвиваються надзвичайно стійкі нішеві сегменти. В Іраку, попри руйнування спадщини (Німруд, Хатра) терористами ІДІЛ, процвітає релігійний туризм у Кербелі та Наджафі, аналогічно до Ірану, де розвинувся меморіальний та релігійний туризм у Мешхед та Кум. В Ізраїлі, після колапсу в'їзних потоків на 80% (з 304 тис. до 38 тис. у 2023р.) та збитків у 5 млрд доларів внаслідок війни «Залізні Мечі», галузь підтримується за рахунок «солідарного» та релігійного туризму, що свідчить про адаптацію, а не повне відновлення.

3.3. Країни Близького Сходу із повноцінно відновленим туризмом

Рухаючись географічно до Перської затоки, для розгляду постає кардинально інша історія туризму. Розвиток туристичної галузі в країнах Перської затоки, зокрема в Об'єднаних Арабських Еміратах, Катарі та Саудівській Аравії, являє

собою унікальний приклад не стільки післявоєнного відновлення, скільки проактивного стратегічного будівництва в умовах перманентної регіональної нестабільності. На відміну від країн, що зазнали прямого військового руйнування на своїй території, ці держави не відновлювали зруйновану інфраструктуру, а створювали її з нуля, реагуючи на зовнішні шоки та використовуючи їх як каталізатор для прискорення економічної диверсифікації. Ключовими конфліктами, що вплинули на регіональний контекст, були Війна в Перській затоці 1990-1991 років, яка підкреслила вразливість регіону та наголосила на важливості безпеки як туристичного активу, та війна в Ємені, що триває з 2014 року, яка створювала репутаційні ризики та безпекові загрози. Окремим викликом для Катару стала дипломатична криза 2017-2021 років, що фактично була економічною блокадою і вимагала повної перебудови туристичної стратегії. Саме відповіді на ці виклики сформували три відмінні, але однаково амбітні моделі розвитку туризму [86].

Об'єднані Арабські Емірати, і в першу чергу емірат Дубай, стали піонером у регіоні, розпочавши свою трансформацію задовго до багатьох сусідів. Усвідомивши ризики, пов'язані з регіональною нестабільністю після війни 1991 року, ОАЕ зробили ставку на створення іміджу безпечного, космополітичного та розкішного оазису. Стратегія полягала в масованих інвестиціях у створення інфраструктури світового класу, включно з авіакомпанією Emirates та аеропортом DXB, який став одним із найзавантаженіших у світі, а також у будівництві знакових атракцій, таких як хмарочос Бурдж-Халіфа та торговельний центр Dubai Mall. Паралельно Абу-Дабі розвивав свою нішу культурного та спортивного туризму, відкривши Лувр Абу-Дабі та проводячи етап Формули-1. Ця модель виявилася надзвичайно стійкою. На сьогодні туризм ОАЕ є зрілим та диверсифікованим ринком, що спеціалізується на розкоші, шопінгу, сімейному відпочинку та діловому туризмі MICE. У 2024 році лише Дубай прийняв рекордні 17,15 мільйона міжнародних відвідувачів. Як видно на діаграмі рисунку 3.3, географія туристів є глобальною, а до провідних ринків входять Індія 14%, Великобританія 9%, росія

8%, Китай 5% та Саудівська Аравія 5%, що свідчить про успішну диверсифікацію та мінімізацію залежності від одного регіону [87].

Рис. 3.3. Країни походження туристів до ОАЕ у 2024

Катар, зіткнувшись із дипломатичною блокадою 2017 року, був змушений радикально переглянути свою туристичну модель, яка до того значною мірою залежала від відвідувачів із сусідніх країн Перської затоки. Ізоляція стала поштовхом до агресивної стратегії самодостатності та глобального позиціонування. Ключовим інструментом цієї трансформації стало проведення Чемпіонату світу з футболу ФІФА 2022 року. Ця подія не лише привернула до країни понад 1,4 мільйона вболівальників, але й дозволила продемонструвати світові нову інфраструктуру, культурні об'єкти, такі як Національний музей Катару та Музей ісламського мистецтва, та можливості авіакомпанії Qatar Airways як глобального перевізника. Відновлення після кризи полягало у швидкій диверсифікації виїзних ринків, спрощенні візових режимів для понад 95 країн та активному просуванні Катару як преміального напрямку для культурного, спортивного та транзитного туризму. Згідно з національною стратегією, країна прагне залучати 6 мільйонів туристів щорічно до 2030 року. Сьогодні Катар є швидкозростаючим туристичним центром, який успішно змінив свою аудиторію з регіональної на глобальну, з акцентом на відвідувачів з Європи та Азії [88].

Саудівська Аравія є найновішим, але й найамбітнішим гравцем на туристичній карті регіону. Десятиліттями її туризм був обмежений майже виключно релігійним паломництвом до Мекки та Медіни. Вплив регіональних конфліктів, зокрема війни в Ємені, створював додаткові безпекові та репутаційні бар'єри для залучення світських туристів. Революційні зміни почалися з ухваленням програми Saudi Vision 2030, яка визначила туризм одним із ключових драйверів диверсифікації економіки. Стратегія королівства полягає не в поступовому розвитку, а у створенні з нуля цілих туристичних екосистем через реалізацію так званих гігапроектів. Серед них футуристичне місто NEOM, розкішні курорти на узбережжі Червоного моря Red Sea Project та Amaala, розважальний мегаполіс Qiddiya та культурно-історичний об'єкт Аль-Ула. Критичним кроком стало запровадження туристичної е-візи у 2019 році, що вперше відкрило країну для міжнародних мандрівників. На сьогодні релігійний туризм все ще домінує, але частка світського відпочинку стрімко зростає. Країна поставила за мету досягти 150 мільйонів туристичних візитів до 2030 року. Основною категорією туристів залишаються паломники з мусульманських країн, проте держава активно залучає заможних мандрівників з Європи, Азії та Америки, пропонуючи унікальні культурні та природні атракції [89].

Останньою країною дослідження регіону Близького Сходу став Єгипет. Туристична галузь Єгипту, що історично є однією з ключових у світі завдяки своїй унікальній давній спадщині, у XXI столітті продемонструвала стійкість, пройшовши через відчутні кризи політичних конфліктів та досягнувши нового етапу рекордного зростання. Переломним моментом для індустрії стала так звана Арабська весна 2011 року, про яку згадувалося на початку розділу, та наступні роки політичної нестабільності, що призвели до катастрофічного падіння туристичних потоків. Як відображено на рисунку 3.3, якщо у 2010 році країна зафіксувала рекордний показник у 14,7 мільйона міжнародних відвідувачів, то до 2016 року ця цифра впала до свого мінімуму — 5,4 мільйона [90].

Рис. 3.4. Туристичні прибуття до Єгипту протягом років

Відновлення туризму стало національним пріоритетом і здійснювалося через комплексну стратегію, що включала посилення заходів безпеки, активні міжнародні маркетингові кампанії, диверсифікацію туристичних продуктів з акцентом на еко та медичний туризм, а також спрощення візових процедур. Важливу роль відіграли масштабні інфраструктурні проекти, спрямовані на підвищення привабливості країни, зокрема будівництво Великого єгипетського музею та реставрація Алеї сфінксів у Луксорі. Ці зусилля дали значний результат: вже у 2018 році кількість туристів зросла до 11,3 мільйона, а в 2019 році досягла 13 мільйонів. Після чергового спаду через пандемію COVID-19 до 3,7 мільйона у 2020 році та часткового відновлення до 8 мільйонів у 2021 році, галузь продемонструвала феноменальне відродження. Станом на сьогодні єгипетський туризм переживає новий розквіт: у 2023 році країна встановила новий історичний рекорд, прийнявши 14,9 мільйона туристів, що принесло дохід у 12,2 мільярда доларів та забезпечило 7,5% ВВП. Основними ринками-постачальниками туристів залишаються країни Європи та арабського світу, а найпопулярнішими напрямками є курорти Червоного моря, як-от Шарм-ель-Шейх і Хургада, та класичні культурні центри. Уряд Єгипту продовжує курс на стрімкий розвиток, ставлячи амбітну мету

залучити 30 мільйонів туристів до 2028 року, що свідчить про повне подолання наслідків минулих конфліктів та впевнене позиціонування країни як провідної світової туристичної дестинації [91].

Останньою важливою державою, дотичної до цієї теми, є Кіпр. Більшість військових конфліктів тут відбулися у минулому, а проте найбільшого наукового інтересу ця острівна держава заслуговує через вплив Ізраїльського та російсько-українського збройних конфліктів на її туристичну індустрію. Туризм є одним із ключових елементів економіки Кіпру, його прямий внесок у ВВП країни становить 6-7%, а непрямий, що охоплює такі суміжні галузі, як готельно-ресторанний бізнес, роздрібна торгівля та транспорт, сягає майже 10%. На початку 2020-х років цей життєво важливий сектор зіткнувся з безпрецедентними викликами, що поставили під загрозу його стабільність. Спочатку пандемія COVID-19 завдала нищівного удару, що призвело до різкого падіння кількості туристів з 3,9 мільйона у 2019 році до всього 0,6 мільйона у 2020 році. Процес відновлення, що ледве розпочався, був знову підірваний низкою геополітичних криз, зокрема військовими конфліктами, що мали прямий вплив на структуру туристичних потоків. Повномасштабна війна росії проти України у 2022 році та подальший конфлікт в Ізраїлі наприкінці 2023 року стали серйозними випробуваннями для галузі. Ці події призвели до повної втрати російського ринку, який до того забезпечував 20% усього туристичного потоку, що еквівалентно приблизно 800 тисячам туристів, та значного скорочення прибуттів з Ізраїлю, частка якого становила 8%. Незважаючи на ці потужні зовнішні шоки, туристична галузь Кіпру продемонструвала дивовижну стійкість та здатність до адаптації. Вже у 2023 році кількість туристів відновилася до 97% від допандемійного рівня, а доходи навіть перевищили показники рекордного 2019 року на 11,5%.

Цей успіх став можливим завдяки реалізації рішучої та комплексної державної стратегії, спрямованої на диверсифікацію ринків та зниження залежності від традиційних джерел. Ключовим фактором успішного відновлення стала стратегічна переорієнтація на європейські ринки. Втрату російського сегменту вдалося компенсувати за рахунок агресивного залучення туристів з країн ЄС,

частка яких у загальному потоці зросла з 26% у 2019 році до 41% у 2022 році. Цьому сприяли конкретні урядові заходи, серед яких першочерговим було покращення авіасполучення. Були створені сприятливі умови для розширення маршрутних мереж лоукост-авіакомпаній, таких як Ryanair та Wizz Air, що призвело до збільшення частоти рейсів до Німеччини, Польщі, Франції та Угорщини. Окрім цього, Кіпр налагодив пряме авіасполучення з такими великими містами, як Брюссель, Париж, Ліон, Тулуза, а також з країнами Центральної Європи та Скандинавії. Паралельно проводилась робота з диверсифікації самого туристичного продукту, зокрема Міністерство туризму запустило ініціативу з просування автентичних кіпрських сіл, щоб продемонструвати привабливість острова поза межами традиційних пляжних курортів. Результати цієї стратегії виявилися вражаючими, наприклад, кількість туристів з Польщі зросла на 133%, з 80 тисяч у 2019 до 187 тисяч у 2022 році, а з Франції на 96% за той же період [92].

Структура ринку та фінансові показники зазнали кардинальних змін. Якщо докризова модель значною мірою покладалася на Велику Британію з часткою 34% та росію з часткою 20%, то після криз частка росії впала до 1%. Велика Британія зберегла лідерство, а на провідні позиції вийшли Ізраїль, Польща та Німеччина. Змінився і фінансовий портрет туриста. Аналіз витрат докризового періоду показував, що туристи з Великої Британії та росії, складаючи більшість, мали середньодобові витрати у 2019 році нижчі за середній показник. Натомість туристи з Ізраїлю, посідаючи третє місце за кількістю, витрачали в середньому 110 євро на день, що на 47% перевищувало середній рівень, а найвищі показники демонстрували туристи з Німеччини. Після криз з'явилися нові лідери за рівнем витрат, у 2022 році найвищі показники продемонстрували туристи зі Швейцарії, які витрачали 126 євро на день, та Австрії. Позитивна динаміка зберігається і надалі. Станом на початок 2024 року, за перші чотири місяці країну відвідали 748 814 туристів, що на 1,7% більше, ніж у 2023 році, і є найкращим першим кварталом в історії. Доходи за цей період зросли на 5,5% і склали 440,7 мільйона євро. Це свідчить про те, що економіка туризму Кіпру не просто відновилася, а стала більш диверсифікованою та стійкою до зовнішніх потрясінь.

Рис. 3.5. Діаграма прибуттів туристів за країною походження на Кіпр у квітні 2024 на основі даних Cystat.

Як зображено на діаграмі рисунку 3.4, у квітні 2024 року Велика Британія зберегла лідерство як найбільший туристичний ринок із часткою 36%, за нею слідує Ізраїль 11% та Польща 8%, а також значні потоки з Німеччини 7% та Греції 4%. Аналіз витрат показав, що найвищі показники на одну особу продемонстрували туристи з Бельгії та Швейцарії (по 991 євро) та Норвегії (926 євро). Високі витрати на особу також зафіксовано у відвідувачів з Нідерландів та Німеччини, тоді як Ізраїль став лідером за середньодобовими витратами [93].

Аналіз статистичних даних туристичного сектору Кіпру за перше півріччя 2025 року свідчить про стійку позитивну динаміку та структурну трансформацію ринку в умовах нових геополітичних реалій. За даними Статистичної служби, у період з січня по червень 2025 року було зафіксовано рекордну кількість туристичних прибуттів — 1,843 мільйона осіб, що на 11,5% перевищує показник аналогічного періоду 2024 року, який становив 1,652 мільйона. Зокрема, у червні 2025 року прибуло 498 527 туристів, демонструючи річне зростання на 3,4%. Структурно ринок зберігає домінування Великої Британії, частка якої становить 36,4% або 181 610 відвідувачів, доповнену значним внеском з боку Польщі 7,3%,

Ізраїлю 6,1%, Німеччини 5,3%, Швеції 4,8% та Румунії 3,4%. Водночас спостерігається суттєва диверсифікація туристичних потоків: зафіксовано феноменальне зростання прибуттів з Данії +73,6%, Нідерландів +31,3%, Румунії +29,1% та Лівану +25%, що компенсувало різке падіння кількості туристів з Ізраїлю -41,6%, Франції -20,1% та Греції -16,4%, яке безпосередньо корелює з ескалацією регіонального конфлікту. Сегментація за метою подорожі показує, що домінуючим мотивом залишається відпочинок 81,2%, за яким слідують відвідини родичів та друзів 13,2% і ділові поїздки 5,6%. Економічні показники галузі підтверджують не лише кількісне, але й якісне відновлення: згідно з Опитуванням пасажирів, доходи від туризму у квітні 2025 року сягнули 304,2 мільйона євро, що на 39,9% більше порівняно з 217,4 мільйона євро у квітні 2024 року. Сукупний дохід за січень-квітень 2025 року оцінюється в 582,5 мільйона євро, що на 32,2% перевищує показники попереднього року, а середні витрати на одну особу у квітні 2025 зросли на 11,5% до 726,42 євро [94].

Отже, країни з повноцінно відновленим туризмом, а саме Єгипет, ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія, Кіпр, демонструють ефективність активних державних стратегій та значних інвестицій. Єгипет не лише відновився після «Арабської весни» від падіння з 14,7 млн до 5,4 млн, але й встановив рекорд у 14,9 млн туристів та \$12,2 млрд доходу у 2023 році. Країни Затоки, як ОАЕ (17,15 млн відвідувачів у 2024 р.) та Катар, використали мегапроекти Бурдж-Халіфа та НЕОМ для створення іміджу безпеки. Кіпр, втративши 20% російського ринку, успішно диверсифікував, що забезпечило ріст прибуттів у першому півріччі 2025 року на 11,5%.

Підсумовуючи результати аналізу впливу військових конфліктів на туризм у країнах Близького Сходу, можна виокремити три відмінні моделі розвитку галузі. Перша модель, характерна для Сирії, Ємену, Лівану та Палестини, демонструє повну стагнацію та руйнацію сектору внаслідок триваючих або нещодавніх бойових дій. Навіть непрямий вплив конфлікту, як у Йорданії, призводить до катастрофічних наслідків: падіння бронювань на 35% та зниження заповнюваності у Петрі до 10% (300-400 туристів/день). У Палестині збитки сягнули 200 млн доларів при 100% зупинці діяльності у Вифлеємі, що доводить неможливість

функціонування туризму в умовах прямої загрози. Друга модель, властива Іраку, Ірану та Ізраїлю, полягає у частковому відновленні через глибоку структурну трансформацію. У цих країнах класичний культурний та відпочинковий туризм зазнав колапсу, як в Ізраїлі після 7 жовтня (падіння на 80%, збитки 5 млрд доларів), або був фізично знищений, як спадщина Німруду та Хатри в Іраку. Однак галузь адаптувалася, спираючись на надзвичайно стійкі нішеві сегменти: релігійний (паломництво до Кербели, Наджафу, Мешхеду) та новітні форми «солідарного» і «темного» туризму. Третя модель, реалізована країнами Перської затоки (ОАЕ, Катар, Саудівська Аравія) та Єгиптом і Кіпром, демонструє повноцінне відновлення та процвітання. Ці держави використали проактивні державні стратегії, масовані інвестиції у мегапроекти (NEOM, Бурдж-Халіфа, ЧС-2022) та диверсифікацію ринків як інструмент ізоляції від регіональної нестабільності. Єгипет встановив рекорд у 14,9 млн туристів (2023), ОАЕ прийняли 17,15 млн (2024), а Кіпр, втративши 20% російського ринку, збільшив прибуття у першому півріччі 2025 року на 11,5%, довівши високу стійкість диверсифікованої економіки.

РОЗДІЛ 4

ПОВОЄННЕ ВІДНОВЛЕННЯ ТУРИЗМУ УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ДОСВІДУ КРАЇН ЄВРОПИ ТА БЛИЗЬКОГО СХОДУ

4.1. Проблеми повоєнного відновлення туризму України

Вплив повномасштабного вторгнення на туристичну галузь України став безпрецедентним викликом, що призвів до глибокої кризи та водночас стимулював пошук нових шляхів для майбутнього відновлення. Однією з найгостріших проблем є високий рівень небезпеки, який автоматично позиціонує Україну як небажаний напрямок для міжнародних та внутрішніх подорожей, що кардинально знижує туристичні потоки. Ситуацію ускладнює значне забруднення територій, що робить їх непридатними для рекреаційної діяльності, а також численні екологічні злочини, які завдали непоправної шкоди унікальним природним ресурсам, що раніше були основою для екологічного та активного туризму. Інфраструктурні втрати також є критичними: частина туристичних об'єктів була перепрофільована для військових або гуманітарних потреб, а багато підприємств сектору, зокрема готелі, ресторани та туроператори, були змушені повністю припинити свою діяльність через економічну нерентабельність та прямі руйнування. Історико-культурна спадщина зазнала значних втрат, оскільки частина туристичних об'єктів опинилася під окупацією, а деякі, включно з об'єктами, що перебували під охороною ЮНЕСКО, були пошкоджені або повністю знищені внаслідок бойових дій. Згідно з даними, оприлюдненими Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури станом на 1 квітня 2022 року, внаслідок військового вторгнення в Україні зазнали пошкоджень щонайменше 53 об'єкти культурної спадщини. До цього переліку увійшли 29 церков, 16 історичних будівель, чотири музеї та чотири пам'ятники. Найбільша кількість руйнувань була зафіксована у Харківській області, де постраждало понад 18 об'єктів, а також у Київській області з п'ятьма пошкодженими об'єктами та у Чернігівській області. Серед конкретних постраждалих пам'яток згадуються Меморіал Голокосту "Дробицький Яр" біля

Харкова, Успенський собор у Харкові та церква Вознесіння Господнього в селі Лук'янівка Київської області. Також повідомлялося про пошкодження об'єктів у Сумській області [95]. Кадровий потенціал галузі зазнав серйозного удару через масовий виїзд кваліфікованих працівників за кордон, а ті фахівці, що залишилися, часто страждають від емоційного виснаження та психологічних травм, що знижує їхню готовність до якісної роботи з туристами.

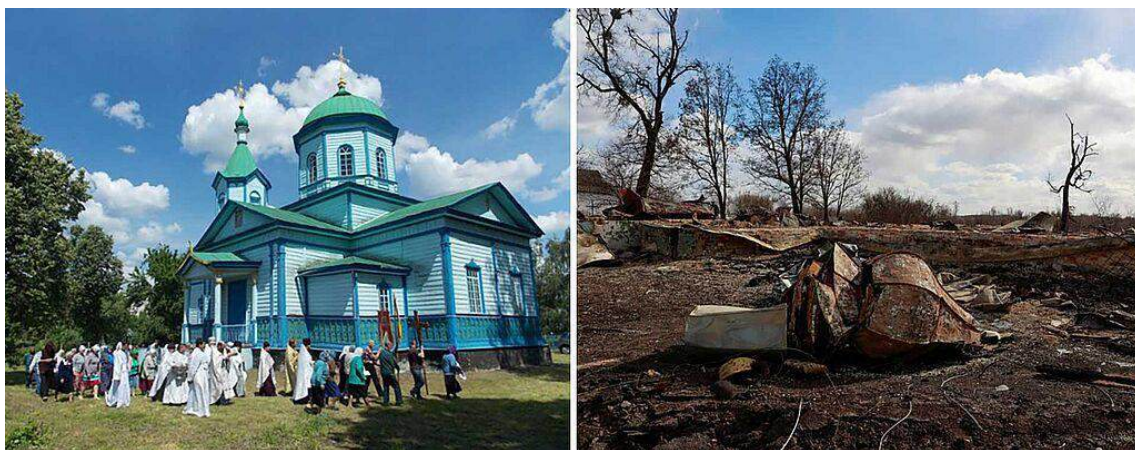

Рис. 4.1. Зображення наслідків російського удару по церкві Вознесіння Господнього в селі Лук'янівка Київської області [96]

Статистичні показники яскраво ілюструють глибину кризи. У 2022 році загальна сума туристичного податку в Україні скоротилася на 24% порівняно з довоєнним 2021 роком, зменшившись з 235,461 тисячі гривень до 178,948 тисячі гривень. Регіональний розподіл цього падіння демонструє пряму кореляцію з інтенсивністю бойових дій. Найбільш катастрофічне скорочення надходжень зафіксовано в областях, що найбільше постраждали від окупації та обстрілів: Херсонська область втратила 95% надходжень, Миколаївська – 90%, Донецька – 83%, Одеська та Луганська – по 80%, Запорізька – 78%, а Харківська – 61%. Водночас спостерігається цікава тенденція до часткового перерозподілу внутрішніх туристичних потоків у відносно безпечні західні та центральні регіони країни. Наприклад, у Львівській області зафіксовано зростання туристичного податку на 79%, що свідчить про активізацію внутрішнього туризму. Позитивна динаміка також спостерігалася у Закарпатській, Івано-Франківській та Черкаській областях. Основними напрямками для українських туристів стали Карпати та

великі міста заходу, зокрема Львів, що підтверджує переорієнтацію попиту на безпечніші локації для короткочасного відпочинку та психологічного відновлення [97].

Незважаючи на колосальні виклики, повоєнне відновлення туристичної галузі має значний потенціал і вимагатиме комплексного підходу. Одним із перспективних, хоч і трагічних, напрямів може стати розвиток меморіального туризму на місцях воєнних злочинів та героїчного спротиву, що дозволить не лише вшанувати пам'ять жертв, а й донести правду про війну до світової спільноти. Ключовою рушійною силою відновлення розглядається малий та середній бізнес, який завдяки своїй гнучкості та адаптивності зможе швидко реагувати на зміни попиту та створювати нові туристичні продукти. Програма повоєнної відбудови повинна бути сфокусована на технологічній модернізації інфраструктури та впровадженні інноваційних рішень у сфері послуг. Надзвичайно важливим є створення сприятливого інвестиційного клімату для залучення як внутрішніх, так і міжнародних інвестицій, а також розвиток партнерства з провідними світовими туристичними компаніями. Ефективна державна політика має відігравати центральну роль, забезпечуючи стратегічне планування, фінансову підтримку та промоцію України на міжнародному ринку як безпечної, цікавої та стійкої туристичної дестинації. Комплексне вирішення цих завдань дозволить не просто відновити втрачені позиції, а й побудувати якісно нову, конкурентоспроможну та сучасну туристичну галузь. Окрім того, надалі буде розглянуто конкретні приклади повоєнного відновлення на основі подібних випадків у країнах Європи та Близького Сходу.

4.2. Рекомендації повоєнного відновлення туризму України на основі досвіду країн Європи

Повоєнне відновлення туристичної галузі України є складним і багатогранним завданням, що вимагає глибокого аналізу та застосування перевірених міжнародних практик. Досвід країн Європи, які пережили руйнівні

конфлікти, пропонує низку стратегічних моделей та практичних рішень, які можуть бути адаптовані до українських реалій. Аналіз, представлений у попередніх розділах цієї роботи, зокрема у розділі 2, дозволяє сформулювати комплексний підхід до відродження українського туризму, спираючись на успішні приклади як Балканських країн, так і великих європейських міст, що постали з руїн Другої світової війни. Розроблені рекомендації на основі досвіду перелічених країн представлено у таблиці 4.1.

Таблиця 4.1.

Рекомендації повоєнного відновлення туристичної індустрії на основі досвіду країн Європи

Проблеми туристичної галузі України, спричинені російсько-українською війною	Рекомендації відновлення на основі досвіду країн-учасниць Югославських війн	Рекомендації відновлення на основі досвіду відновлення після Другої світової
Майже повне падіння міжнародних туристичних прибуттів до України.	Забезпечити повну політичну, безпекову та економічну стабілізацію як головну передумову для відновлення.	Пріоритетно відновити ключову транспортну інфраструктуру (мости, залізниці, аеропорти).
Закриття повітряного простору та скасування міжнародних авіаційних та транспортних маршрутів.	Модернізувати аеропортову інфраструктуру (напр. через концесії) та активно залучати бюджетні авіакомпанії (low-cost).	Створити єдине централізоване Бюро відновлення для координації всіх проєктних, будівельних та консерваційних робіт.
Масштабні фізичні руйнування туристичної та культурної інфраструктури (готелі, ресторани, пам'ятки, музеї).	Використовувати міжнародні гранти (USAID, Світовий банк) та державні банки реконструкції для цільового фінансування відбудови.	Використовувати принцип анастилозу, максимально інтегруючи автентичні уламки у відбудовані пам'ятки.
Систематичне пошкодження та пограбування об'єктів культурної спадщини на окупованих територіях.	Відновлювати ключові зруйновані пам'ятки (як Старий міст у Мостарі) як потужні символи національного відродження.	Проводити точну наукову реконструкцію історичних центрів (як Старе місто Варшави) на основі архівних джерел.

Колосальні втрати доходів сектору (оцінені у \$19,6 млрд), особливо у великих містах.	Визначити туризм пріоритетною державною галуззю та розробити комплексні національні стратегії розвитку.	Поєднувати історичну відбудову з будівництвом нової сучасної інфраструктури (транспортні розв'язки, пішохідні зони).
Негативний міжнародний імідж України як небезпечної зони, що відлякує туристів.	Залучати відомі міжнародні готельні мережі (Marriott, Hilton) для підвищення довіри до якості та безпеки розміщення.	Проводити цілеспрямовані маркетингові кампанії для відновлення міжнародної довіри та іміджу безпечної дестинації.
Вимушене масове внутрішнє переселення, що створює тиск на інфраструктуру приймаючих регіонів.	Впроваджувати державні програми пілґ (податкових, житлових) для стимулювання повернення населення у постраждалі регіони.	Застосовувати багатоканальне фінансування відбудови, поєднуючи державні кошти з масовими приватними пожертвами.
Зростання інфляції та цін на енергоносії в сусідніх країнах, що пригнічує тамтешній попит.	Диверсифікувати туристичний продукт, розвиваючи нішеві напрямки: спа-курорти, гастро-туризм, гірський та екотуризм.	Переосмислити об'єкти військової історії, перетворивши їх на туристичні маршрути в контексті миру та примирення.
Бюджетний та логістичний тиск на сусідні країни через необхідність утримувати біженців.	Створити спеціалізоване державне Агентство з розвитку та підтримки туризму для міжнародного просування та залучення інвестицій.	Домагатися включення відбудованих унікальних об'єктів до списку Світової спадщини ЮНЕСКО для підсилення статусу.
Небезпека та недоступність багатьох внутрішніх туристичних маршрутів у прифронтових зонах.	Розвивати маршрути пам'яті (як Сараєвський тунель), перетворюючи місця трагедій на об'єкти осмислення.	Символічно поєднувати збережені руїни з новою сучасною архітектурою (як собор у Ковентрі) як знак примирення.

Досвід країн Балканського півострова, учасниць Югославських війн, детально проаналізований у пункті 2.1 розділу 2 цієї роботи, надає цінні уроки системного відновлення. Особливо показовим є приклад Хорватії, яка після війни за незалежність 1991–1995 років змогла перетворити туризм на ключовий сектор економіки, що сьогодні генерує понад 20% ВВП. Основою хорватського успіху стала тривала, інституційно впорядкована державна політика, що включала ухвалення спеціальних законів про реконструкцію та про території особливого державного інтересу. Для України це може втілитися у створенні спеціальних програм для відновлення найбільш постраждалих регіонів, таких як Херсонська, Харківська та Донецька області, із запровадженням податкових пільг для туристичного бізнесу, що вирішить відновити свою діяльність у містах на кшталт Ізюма чи Охтирки. Створення державних агенцій для забезпечення житлом переселенців та системна робота з реституцією майна сприяли соціальній стабілізації, що є фундаментом для розвитку туризму. Цей досвід підкреслює для України важливість розробки довгострокової державної стратегії та законодавчої бази для відновлення ще до завершення бойових дій. Не менш важливим є досвід Словенії, яка після розпаду Югославії та втрати традиційних туристичних ринків змогла швидко переорієнтуватися. Як зазначено у пункті 2.1, прийнята у 1994 році державна стратегія визначила пріоритетом розвиток нових сегментів, таких як спа-курорти, казино та культурна спадщина. Для України це означає необхідність фокусуватися на внутрішньому туризмі, розвиваючи існуючі рекреаційні зони в Карпатах, наприклад, курорти Трускавець, Буковель та Східниця, а також створюючи нові туристичні ніші, як-от гастрономічний туризм на Полтавщині чи виноробний туризм на Закарпатті та на півдні Одеської області, орієнтуючись на першому етапі на відвідувачів із Польщі, Словаччини та Румунії. Практичні кроки з відновлення інфраструктури та залучення інвестицій можна запозичити з досвіду Північної Македонії, чий шлях від занепаду до прогресу описаний у пункті 2.1. Ключовими факторами успіху стали модернізація аеропортової інфраструктури та залучення бюджетних авіаперевізників. Для України це означає першочергову відбудову зруйнованих аеропортів у Харкові, Херсоні та Миколаєві, можливо, за

концесійними моделями, та максимальне сприяння поверненню лоукостерів, як-от WizzAir та Ryanair, до аеропортів Львова та Києва після відкриття повітряного простору. Вихід на ринок міжнародних готельних мереж, таких як Marriott і Hilton, може стати сигналом для інвесторів про безпеку та перспективність ринку, особливо в таких містах, як Дніпро чи Одеса, оскільки до війни там процвітали готелі бізнес-класу. Водночас досвід Боснії і Герцеговини, про що згадано у пункті 2.1, вказує на потенціал розвитку меморіального туризму. Такі об'єкти, як Сараєвський тунель надії та відновлений Старий міст у Мостарі, стали символами стійкості. Україна має унікальну можливість інтегрувати трагічні сторінки своєї історії у новий туристичний наратив. Місця трагедій та героїзму, такі як Буча, Ірпінь, зруйнована Бородянка, село Ягідне на Чернігівщині, де людей утримували в шкільному підвалі, чи територія заводу "Азовсталь" у Маріуполі, можуть стати потужними центрами меморіального туризму, перетворюючи місця болю на місця пам'яті та сили.

Досвід повоєнного відновлення туризму в країнах Європи після Другої світової війни, розглянутий у пункті 2.2 розділу 2 цієї роботи, пропонує підходи до реконструкції міст та культурної спадщини. Приклад Дрездена та реконструкція церкви Фрауенкірхе, що фінансувалася значною мірою за рахунок приватних пожертв, є моделлю для відновлення українських святинь. Таким символічним проектом може стати відбудова Святогірської лаври на Донеччині, яка зазнала значних руйнувань, або Спасо-Преображенського собору в Одесі, пошкодженого ракетним ударом.

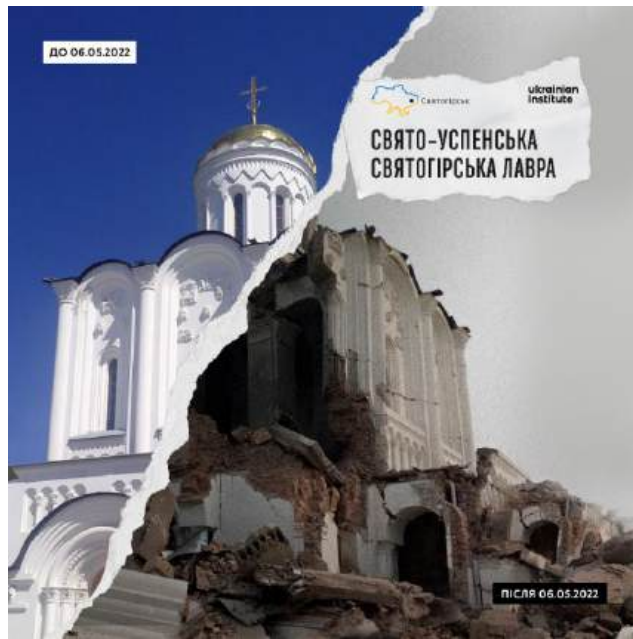

Рис. 4.2. Зображення пошкодженої Святогірської лаври на Донеччині [98]

Використання автентичних фрагментів та залучення міжнародних донорів перетворить процес відновлення на потужний комунікаційний інструмент. Унікальним прецедентом є відбудова Варшави, яка, як описано у пункті 2.2, була зруйнована на 84%. Ретельна реконструкція історичного Старого міста на основі довоєнних креслень перетворила саму відбудову на туристичний феномен. Цей досвід є безцінним для таких міст, як Чернігів та Харків, де історичні центри зазнали значних пошкоджень. Реставрація таких пам'яток, як будівля колишнього кінотеатру імені Щорса у Чернігові чи Палац Праці у Харкові, може стати основою для нової туристичної ідентичності цих міст. Нарешті, підхід міста Ковентрі в Англії, про який згадано у пункті 2.2, демонструє важливість поєднання пам'яті та модернізації, де руїни старого собору були збережені як меморіал поруч із новим сучасним храмом. Цей символічний контраст є вкрай важливим уроком для українських міст. Замість повного відновлення деяких об'єктів, їхні руїни можна зберегти та інтегрувати у новий архітектурний простір. Наприклад, залишки Донецького академічного обласного драматичного театру в Маріуполі могли б стати частиною меморіального комплексу, що нагадуватиме про трагедію. Так само, знищений літак АН-225 "Мрія" в Гостомелі може стати центральним експонатом майбутнього музею незламності та відродження української авіації.

Такий підхід дозволить не просто відбудувати втрачене, а й створити нові, глибокі за змістом туристичні наративи.

4.3. Рекомендації повоєнного відновлення туризму України на основі досвіду країн Близького Сходу

Повоєнне відновлення туризму в Україні вимагає глибокого осмислення та адаптації світового досвіду, і в цьому контексті аналіз країн Близького Сходу, які пройшли крізь низку військових конфліктів, є надзвичайно цінним. Дослідження, представлене у розділі 3 цієї роботи, демонструє три кардинально різні траєкторії розвитку туристичного сектору, що надає Україні як застереження, так і конкретні рекомендації. Спираючись на цей аналіз, можна сформулювати комплексний підхід до відродження української туристичної індустрії, результати якого представлені у таблиці 4.2 та детально описані надалі.

Таблиця 4.2.

Рекомендації повоєнного відновлення туристичної індустрії на основі досвіду країн Близького Сходу

Помилки країн із невідновленим туризмом, які не слід повторювати Україні (на основі пункту 3.1)	Рекомендації відновлення на основі досвіду країн із частково відновленим туризмом (згідно пункту 3.2)	Рекомендації на основі досвіду країн із повністю відновленим туризмом (згідно пункту 3.3)
Слід не допускати тривалої внутрішньої нестабільності, міжконфесійних чи політичних зіткнень після завершення війни.	Слід розвивати стійкі нішеві сегменти (релігійний, меморіальний, "солідарний" туризм), що менш залежні від загальної безпеки.	Необхідно реалізувати проактивну державну політику масованих інвестицій у створення інфраструктури світового класу (аеропорти, готелі).
Не слід покладатися лише на ринки, чутливі до ризиків, не маючи цільових рекламних	Потрібно активно трансформувати галузь, зміщуючи фокус з	Слід диверсифікувати ринки, агресивно залучаючи нові країни (напр., через

кампаній для сусідніх регіонів.	міжнародного на розвиток внутрішнього туризму.	стимулювання лоукост-авіакомпаній).
Не ігнорувати розвиток базової інфраструктури (аеропортів, готелів) та повільно реагувати на її відбудову.	Варто надавати пряму державну фінансову підтримку (субсидії, гранти) для бізнесу та лояльних туристичних сегментів.	Радикально спростити візові режими (наприклад, запровадити е-візи) для масового відкриття країни.
Не допускати впливу негативного іміджу сусідніх небезпечних зон (сприйняття небезпеки) до паралізування сектору в безпечних регіонах.	Необхідно перетворити травматичний військовий досвід та місця трагедій на структуровані "меморіальні" або "темні" туристичні продукти.	Варто використовувати проведення мега-подій (як спортивних чемпіонатів) для демонстрації безпеки та нової інфраструктури.
Не допустити відсутності альтернативних планів відродження галузі на випадок провалу основної стратегії відновлення.	Продовжувати інвестувати у будівництво нової інфраструктури (навіть під час кризи) з розрахунком на майбутній попит.	Необхідно створювати цілі туристичні екосистеми через реалізацію амбітних "гігапроектів" (курорти, нові міста).

Перш за все, досвід країн, які так і не змогли відновити туризм, про що було описано у пункті 3.1 розділу 3 даної роботи, слугує для України важливим застереженням. Приклад Сирії, Ємену, Палестини та Лівану ілюструє, що триваюча нестабільність, зруйнована інфраструктура та гуманітарні кризи повністю паралізують галузь. Особливо показовим є приклад Йорданії, яка, не будучи безпосереднім учасником бойових дій, зазнала колосальних збитків через географічну близькість до зон конфлікту. Це створює пряму паралель з Україною, де навіть після завершення війни агресивне сусідство з росією може формувати у світовому сприйнятті образ небезпечного регіону, відлякуючи туристів не лише від прифронтових областей, таких як Сумщина чи Чернігівщина, але й від країни в цілому. Цей ризик вимагає від України розробки проактивної та потужної

інформаційної політики, спрямованої на формування іміджу безпечної та гостинної держави.

Водночас моделі часткового відновлення, розглянуті у пункті 3.2 розділу 3 даної роботи, пропонують Україні реалістичні напрямки для перших етапів відродження. Досвід Ірану, Іраку та Ізраїлю демонструє, що війна не знищує туризм повністю, а глибоко трансформує його, створюючи надзвичайно стійкі нішеві сегменти. В Іраку та Ірані таким сегментом став релігійний туризм, що функціонує майже автономно від безпекової ситуації. Україна, маючи визначні духовні центри, може зробити ставку на розвиток паломницьких турів до таких святинь, як Києво-Печерська лавра, Почаївська лавра, а також до зруйнованої та потребуючої відновлення Святогірської лаври. Не менш важливим є приклад Ізраїлю, де на тлі кризи виникли явища "солідарного" та "темного" туризму, про який уже згадувалося у попередньому пункті (опис місць трагедій та незламності, такі як Буча, Ірпінь, Бородянка, зруйнований драматичний театр у Маріуполі та територія заводу «Азовсталь», знищений літак АН-225 "Мрія" у Гостомелі). Проте загалом варто згадати, що така концепція для України не є новою, оскільки навіть до війни країну вже відвідували з цією метою під час тематичних екскурсій до Чорнобиля.

Найбільш оптимістичні та амбітні стратегії для України пропонує досвід країн із повноцінно відновленим туризмом, що було детально проаналізовано у пункті 3.3 розділу 3 даної роботи. Приклади Єгипту, ОАЕ, Саудівської Аравії та Кіпру доводять, що успіх є результатом не відсутності загроз, а проактивної та ресурсно-забезпеченої державної політики. Єгипет, переживши катастрофічне падіння після Арабської весни, зміг не лише відновити, але й перевищити докризові показники завдяки фокусу на безпеці та розвитку курортів Червоного моря. Для України це є прямою рекомендацією до розробки державної програми відновлення чорноморського узбережжя, зокрема курортів Одеси, Затоки, Коблево та зруйнованого війною Скадовська, перетворюючи їх на сучасні та безпечні центри пляжного відпочинку. Унікальним є досвід Кіпру, який після втрати російського ринку, що забезпечував 20% турпотоку, здійснив рішучу та успішну переорієнтацію на ринки Європейського Союзу, покращивши авіасполучення та

диверсифікувавши пропозицію. Це є готовою моделлю для України, яка має остаточно відмовитись від орієнтації на пострадянський простір та агресивно просувати свій туристичний продукт у країнах ЄС, зокрема у Польщі, Німеччині та Великобританії. Нарешті, модель країн Перської затоки, що полягає у створенні з нуля амбітних інфраструктурних проєктів та цілих туристичних екосистем, може бути застосована у найбільш зруйнованих українських містах, де відбудова має відбуватися не за старими зразками, а за принципами створення нових, сучасних та привабливих міських просторів, що стануть не лише комфортними для життя, але й цікавими для майбутніх туристів.

Як уже згадувалося раніше, по завершенні війни ключовим інформаційним завданням України стане зміна міжнародного нарративу з "країни у стані війни" на "безпечну, стійку та гостинну країну, що на шляху до відродження". Для цього необхідно розробити та реалізувати багатогранну інформаційну кампанію, спрямовану на відновлення довіри іноземних туристів. Наприклад, Україна може запустити глобальну кампанію під умовним гаслом "Україна: Сміливість бути вільними. Відкритість до світу". Ця кампанія має активно комунікувати через міжнародні ЗМІ, туристичні виставки та цифрових інфлюенсерів, наголошуючи на повній стабілізації безпекової ситуації у конкретних туристичних регіонах, таких як Київ, Львів чи Карпати (враховуючи, що ці регіони будуть найбільш готові приймати туристів, допоки країна відновлюватиме інші). Важливою складовою стане створення чітких та прозорих інформаційних ресурсів (веб-сайти, мобільні додатки) з актуальними даними про безпеку, відкриті локації та транспортне сполучення. За аналогією з Хорватією, яка після війни активно просувала свої острови та екологічну чистоту, Україна може зробити акцент на своїх унікальних пропозиціях: відроджених чорноморських курортах, незайманій природі Карпатських біосферних заповідників та культурній спадщині міст, що були відбудовані. Окремим напрямком має стати організація прес-турів для провідних світових журналістів та тревел-блогерів, щоб вони на власні очі переконалися у безпеці та привабливості країни, транслюючи свій позитивний досвід багатомільйонній аудиторії та руйнуючи застарілі стереотипи про небезпеку.

ВИСНОВКИ

У даній роботі відповідно до мети й поставлених завдань було здійснено комплексне дослідження проблематики впливу військових конфліктів на функціонування та розвиток міжнародного туризму. Розкрито теоретико-методологічні засади післявоєнного відновлення галузі та роль у цьому процесі міжнародних організацій, а також проведено порівняльний аналіз історичного й сучасного досвіду країн Європи та Близького Сходу, що зазнали руйнівного впливу війни. На основі систематизації успішних закордонних стратегій та оцінки поточного стану вітчизняного ринку розроблено практичні рекомендації, спрямовані на ефективну ревіталізацію туристичного сектору України у післявоєнний період.

У теоретичній частині даного дослідження встановлено, що війна є критичним дестабілізуючим фактором для світового туризму, який за нормальних умов генерує понад 10% світового ВВП, оскільки безпека та стабільність є базовими передумовами його функціонування. Вплив конфліктів виявляється у миттєвому падінні туристичних потоків, масштабному руйнуванні інфраструктури та формуванні довготривалого негативного іміджу («шраму» сприйняття), що поширюється і на сусідні регіони. Вплив війни на туризм відображають дані: наприклад, у Сирії після 2011 року турпотік впав щонайменше на 90% (з 9-11 млн відвідувачів), що призвело до втрати 13,7% ВВП, понад 250-260 тисяч робочих місць та загальних економічних збитків у 442 мільярди доларів США (у період 2011-2018 років). Для подолання цих наслідків наукова пропонується застосування теорії ризик-менеджменту згідно зі стандартом ISO 31000, яка інтегрує економічний (сценарне моделювання, державні субсидії), політологічний (гарантії безпеки) та соціально-психологічний аспекти. Останній є особливо важливим, оскільки фокусується на подоланні «сприйнятого ризику» (perceived risk) через цільові комунікаційні кампанії під назвою «recovery branding» та взаємодію з громадами. На основі цього підходу формуються практичні моделі повоєнного відновлення: інвестиційно-інфраструктурна, модель публічно-приватного

партнерства, екологічно сталий підхід та соціально-орієнтована модель. Водночас війна породжує розвиток нових нішевих напрямів, таких як «туризм пам'яті». Важливу роль фінансування та управління у процесі ревіталізації відіграють міжнародні організації: UNWTO (Світова організація туризму) розробляє протоколи безпеки та маркетингові стратегії, пропонуючи механізми на кшталт TERN (Tourism Emergency Response Network); ЮНЕСКО, спираючись на Гаазьку конвенцію 1954 року, координує захист та реставрацію культурної спадщини. Світовий банк та ICCROM надають фінансову та технічну експертизу для відбудови інфраструктури.

Згідно дослідження впливу війни на туристичну галузь країни Європи, можна стверджувати, що військові конфлікти завдають нищівного удару по економіці та інфраструктурі, проте правильна стратегія відновлення здатна реанімувати сектор навіть після критичних руйнувань. Аналіз Югославських воєн демонструє, що Хорватія, яка зазнала прямих та непрямих збитків у розмірі 37 мільярдів доларів США та руйнування 30 відсотків економіки, завдяки державній програмі реконструкції вартістю 3,4 мільярда доларів змогла вийти на рівень 21 мільйона туристичних прибуттів щорічно, генеруючи 20 відсотків ВВП. Схожі успіхи демонструє Чорногорія з 2,6 мільйона туристів у 2023 році та Північна Македонія, яка після спаду до 333 тисяч відвідувачів у 2001 році досягла рекорду в 1,1 мільйона у 2018 році завдяки залученню операторів TAV і WizzAir. Навіть у складних умовах Косово та Боснії і Герцеговини, де було знищено знакові об'єкти на кшталт Старого мосту в Мостарі чи мечеті Хадум, спостерігається позитивна динаміка, підтверджена зростанням іноземних відвідувачів у Косово на 61% на початку 2024 року та підтримкою проєктів USAID Turizam. Історичний досвід Другої світової війни підтверджує важливість поєднання технічної реставрації та політики пам'яті. Яскравим прикладом є Дрезден, де реконструкція церкви Фрауенкірхе методом анастилозу та спільним фінансуванням держави й пожертв громадян, та Варшава, де Бюро Відновлення столиці забезпечило відбудову Старого міста після знищення 84% житлового фонду, що дозволило об'єкту увійти до списку ЮНЕСКО у 1980 році. Британське місто Ковентрі обрало шлях поєднання руїн старого собору з

модерністською забудовою архітектора Дональда Гібсона, створивши унікальний ландшафт пам'яті. Стосовно України, війна призвела до катастрофічних наслідків: падіння в'їзного туризму з 13,7 мільйона осіб у 2019 році до критичного мінімуму, прямі фізичні збитки сектору культури і туризму оцінюються ЮНЕСКО та Світовим банком у 3,5 мільярда доларів США, а втрачені доходи сягнули 19,6 мільярда доларів. Пошкодження 4 779 об'єктів, серед яких музей в Іванкові та пам'ятки Харкова, вимагають колосальних інвестицій у розмірі 9 мільярдів доларів протягом наступного десятиліття. Водночас війна змінила туристичну карту регіону, спричинивши транзитний ефект у сусідніх країнах, зокрема у Польщі, де зафіксовано 37,9 мільйона ночівель у 2023 році. Таким чином, європейський досвід доводить, що при залученні міжнародних донорів, застосуванні інноваційних методів реставрації та диверсифікації туристичного продукту повне відновлення галузі є можливим навіть після наймасштабніших руйнувань.

Дослідження впливу військових конфліктів на галузь туризму на Близькому Сході показало, що регіон характеризується наявністю різноманітних сценаріїв розвитку: від повної стагнації до рекордного зростання залежно від безпекової ситуації та державних стратегій. Перша група країн, що включає Сирію, Ємен, Палестину, Ліван та Йорданію, демонструє неможливість розвитку туризму в умовах активних або нещодавніх бойових дій. У Палестині війна призвела до повного припинення туризму у Вифлеємі, закриття 78 готелів та збитків у 200 мільйонів доларів, а в Йорданії через близькість до зони конфлікту заповнюваність готелів у Петрі впала до 10%, а кількість бронювань знизилася на 35%. Ситуація в Ємені ускладнена гуманітарною катастрофою, де допомоги потребують 23,4 мільйона людей, а Сирія втратила 90% турпотоків та понад 400 мільярдів доларів економічного потенціалу. Друга група країн, до якої належать Іран, Ірак та Ізраїль, ілюструє модель часткового відновлення через трансформацію галузі. В Іраку та Ірані, попри знищення пам'яток на кшталт Німруда та Хатри бойовиками ІДІЛ, процвітає релігійний туризм до святинь у Кербелі, Наджафі, Мешхеді та Кумі, який виявився стійким до безпекових ризиків. Ізраїль, туристичний сектор якого зазнав колапсу після 7 жовтня 2023 року із падінням прибуттів з 304 тисяч до 38 тисяч та

збитками у 5 мільярдів доларів, адаптувався за рахунок розвитку солідарного та темного туризму. Третя група країн, представлена Єгиптом, ОАЕ, Катаром, Саудівською Аравією та Кіпром, демонструє феноменальний успіх завдяки інвестиціям та диверсифікації. Єгипет зумів відновитися після падіння часів Арабської весни до 5,4 мільйона туристів і встановив у 2023 році рекорд у 14,9 мільйона відвідувачів із доходом 12,2 мільярда доларів. Країни Перської затоки використали стратегію мегапроектів: ОАЕ прийняли 17,15 мільйона туристів у 2024 році, Катар залучив 1,4 мільйона вболівальників на Чемпіонат світу 2022 року, а Саудівська Аравія реалізує візію 2030 через проекти NEOM та спрощення візового режиму. Особливої уваги заслуговує досвід Кіпру, який після втрати 20% ринку через відтік 800 тисяч російських туристів успішно переорієнтувався на європейський ринок. Наприклад, вдалося збільшити потік з Польщі на 133% та з Данії на 73,6%, що дозволило досягти майже двох мільйонів прибуттів у першому півріччі 2025 року. Цей аналіз підтверджує, що проактивна державна політика та диверсифікація ринків є ключовими інструментами подолання наслідків регіональної нестабільності.

На основі проведеного дослідження й аналізу досвіду відновлення туристичної індустрії країн Європи та Близького Сходу, було сформовано рекомендації щодо ревіталізації галузі в Україні по завершенню бойових дій. Аналіз поточного стану виявив критичні інфраструктурні та економічні втрати: пошкодження щонайменше 53 об'єктів культурної спадщини (зокрема меморіалу «Дробицький Яр», Успенського собору в Харкові та церкви в Лук'янівці), скорочення загальної суми туристичного податку у 2022 році на 24% до 178 948 тисячі гривень із катастрофічним падінням у прифронтових Херсонській (-95%) та Миколаївській (-90%) областях. Водночас зафіксоване зростання надходжень у Львівській області на 79% вказує на потенціал внутрішнього ринку, що корелює зі стратегією Словенії щодо переорієнтації на власні рекреаційні ресурси. Спираючись на хорватський досвід, рекомендовано запровадити спеціальний режим оподаткування та державні програми реконструкції для найбільш постраждалих регіонів, що дозволить досягти частки туризму у ВВП на рівні,

співмірному з хорватськими 20%. Для відновлення логістики запропоновано використати модель Північної Македонії із залученням лоукостерів WizzAir та Ryanair до відновлених аеропортів Харкова, Херсона та Миколаєва. У сфері культурної реконструкції обґрунтовано застосування методик Дрездена та Варшави для відбудови Святогірської лаври та історичних центрів міст, а також підходу Ковентрі для створення меморіальних комплексів на базі руїн Драматичного театру в Маріуполі та літака АН-225 «Мрія» у Гостомелі, що сприятиме розвитку туризму пам'яті за прикладом боснійського Сараєвського тунелю. Врахування близькосхідного досвіду, зокрема Кіпру, який успішно замінив 20% втраченого російського ринку європейським, вимагає від України агресивної переорієнтації промоції на країни ЄС (Польщу, Німеччину, Великобританію). Крім того, за прикладом Єгипту, необхідна державна програма модернізації чорноморських курортів Одеси, Затоки та Скадовська, а також розвиток релігійного туризму до Києво-Печерської та Почаївської лавр за аналогією з Іраком та Іраном. Реалізація цих заходів має супроводжуватися глобальною інформаційною кампанією на кшталт «Україна: Сміливість бути вільними», метою якої є нівелювання ефекту «небезпечного сусідства» (синдром Йорданії) та формування нового бренду безпечної і незламної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. World Tourism Organization (UNWTO). International Tourism Highlights: 2023 Edition. Madrid: UNWTO, 2023. 74 p. DOI: 10.18111/9789284424025.
2. Інформація про фінансові надходження від туристів Worlddata.info. Ukraine: Tourism – international arrivals and receipts, 2019–2023 pp. URL: <https://www.worlddata.info/europe/ukraine/tourism.php> (дата звернення: 19.09.2025).
3. Туристичні надходження після початку війни від Interfax Ukraine. Ukraine tourism tax revenues down 31% in 2022. URL: <https://en.interfax.com.ua/news/economic/897252.html> (дата звернення: 19.09.2025).
4. Інформація про фінансові втрати Сирії від війни. Syrian Observatory for Human Rights. Syria war causes losses of 442 billion USD. URL: <https://www.syriahr.com/en/201587/> (дата звернення: 19.09.2025).
5. Інформація про вплив війни на бренд та імідж країни з електронного ресурсу Bloom Consulting. URL: <https://www.bloom-consulting.com/journal/beyond-identity-how-wars-and-conflicts-impact-nation-brands/> (дата звернення: 19.09.2025).
6. Косаревиц С. Післявоєнна відбудова Боснії і Герцеговини// Центр Дністрянського. 2022, 20 вересня. Доступний з: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-bosnia> (дата звернення: 19.09.2025).
7. Якубович М. Плоди Арабської Весни// Український тиждень. 2017, 14 січня. Доступний з: <https://tyzhden.ua/plody-arabskoi-vesny/#:~:text=%D0%93%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BD%20%C2%AB%D0%90%D1%88%2D%D1%88%D0%B0%D0%B1,%C2%AB%D0%A0%D0%B0%D0%B1%D1%96%D0%B0%20%D0%B5%D0%BB%D1%8C%2D%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D1%96%D1%8F%C2%BB> (дата звернення: 19.09.2025).
8. Стаття від Associated Press про пошкоджені об'єкти ЮНЕСКО. UNESCO: Hundreds of Ukrainian cultural sites damaged by war. URL:

- <https://apnews.com/article/0cc4a00b45229d7d85646180d89efb41> (дата звернення: 19.09.2025).
9. Oeconomus. Tourism during the war: how Russian, Ukrainian and European tourism changed. URL: <https://www.oeconomus.hu/en/analyses/tourism-during-the-war-how-russian-ukrainian-and-european-tourism-changed/> (дата звернення: 19.09.2025).
10. Syrian Guides. Travel to Syria: Tourism revival in numbers. URL: <https://syrianguides.com/travel-to-syria-tourism-revival-in-numbers/> (дата звернення: 19.09.2025).
11. Live World Tourism Forum. The Geopolitical Reshaping of Global Tourism: A News Analysis. URL: <https://live.worldtourismforum.net/news/Catch-up-the-latest-news-in-tourism-industry/The-Geopolitical-Reshaping-of-Global-Tourism-A-News-Analysis> (дата звернення: 19.09.2025).
12. Ілляшенко С. М. Інноваційний менеджмент: Підручник. — Суми: ВТД — Університетська книга, 2010. — 334 с.
13. Ткач С. М. Управління ризиками інвестиційної діяльності в регіоні: теоретичні основи та прикладні аспекти: монографія / С. М. Ткач. — Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2015. — 234 с.
14. Інформація про категорії ризиків від UNWTO. Global Report on Adventure Tourism (Managing Risk in Adventure Tourism section). Моам СБІ. «How to manage risks in tourism?». CBI Ural Mert. Risk management for sustainable tourism. European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation, Vol. 7, May 2016, pp. 63-71. IDEAS/RePEc.
15. Зейд А. Кассуха. Постконфліктні туристичні ландшафти: між спадщиною конфлікту та гібридизацією туристичної діяльності. Open Edition Journals. 2019. DOI: <https://doi.org/10.4000/viatourism.3984>. (дата звернення: 18.09.2025).
16. Романова А. А. Управління розвитком туристичної сфери в умовах збройних конфліктів. Modern Economics. 2018. № 9. DOI: [https://doi.org/10.31521/modecon.V9\(2018\)-12](https://doi.org/10.31521/modecon.V9(2018)-12) (дата звернення: 18.09.2025).
17. Williams, A. M., Baláž, V. «Tourism Risk and Uncertainty». Journal of Travel Research, 2014, № 3, pp. 271-287.

18. Yarmola, K. M., Chukhray, N. I. «Risk: the Essence of the Concept and Classification in the Tourism Industry». SMEU, Vol. 5, Number 2, 2023, pp. 160-170. Lviv Polytechnic National University
19. Tsapova, O. A., Kadochnikova, V. P., Kendyukh, Y. I., Gorkovenko, L. A., Sharipov, R. M. «Risk Management in the System of Tourist Business Control». Journal of Environmental Management and Tourism, Vol. 12, No. 1 (49), Spring 2021, pp. 211-217. journals.aserspublishing.eu
20. Bogdan, N., Obolentseva, L., Voit, V., Makhortov, M. «Risk management as a factor of adaptation of tourism and hotel business enterprises to crisis conditions». Економічний Аналіз, [стаття].
21. Лікарчук Д.С. Роль міжнародних організацій у врегулюванні зовнішньополітичних конфліктів. Київ, - КНУ Культури і мистецтв, 2020. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти, (5), 35–44.
22. Лікарчук Н.В. (2014). Сутність стратегій планування як функції управління. [The essence of planning strategy as a function of management]. Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Серія: Державне Управління [Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Series in Public Administration], н. 1, ст. 37–40.
23. Simons, G. (2016). News and Syria: Creating key media moments in the conflict. Cogent social sciences, no. 2, pp. 10–16.
24. Surma, I. (2016). Pushing the Boundaries of Digital Diplomacy: The International Experience and the Russian Practice. Proceedings of The 11th International Conference on Cyber Warfare and Security, [ICCWS], pp. 304-311.
25. Vazhna, K. A. (2012). Kontsepsiia kryminalnoi vidpovidalnosti derzhavy u doktryni mizhnarodnoho prava [The Concept of Criminal Responsibility of the State in the Doctrine of International Law]. Derzhava i pravo [State and Law], issue 56, pp. 483–489.
26. Короткий опис Югославських війн:
https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%AE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D

[0%BD%D0%B8#:~:text=%D0%AE%D0%B3%D0%BE%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B8%20%D0%B0%D0%B1%D0%BE%20%D0%92%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0%20%D0%B2,%D0%BD%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B6%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C%20%D1%82%D0%B0%20%D1%83%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%B6%D0%BD%D0%BE](#) (дата звернення: 01.10.2025)

27. Vacevich & Cohen, Andrew J., Elliot A. (2001). War Over Kosovo: Politics and Strategy in a Global Age. Columbia University Press. URL: <https://archive.org/details/waroverkosovopol00bace> (дата звернення: 02.10.2025).

28. Цитата колишнього очільника МЗС України стосовно незалежності Косово. URL: <https://web.archive.org/web/20220125092631/https://www.pravda.com.ua/news/2010/07/27/5253771/> (дата звернення: 02.10.2025).

29. Shqiperim Reka. "Tourism governance in post-war transition: the case of Kosova". URL: https://shura.shu.ac.uk/24197/1/Reka_2017_phd_tourismgovernancepostwar.pdf (Дата звернення 02.10.2025).

30. Michelle Defreese. Kosovo: Cultural Heritage in Conflict. June 2009. Journal of Conflict Archaeology 5(1):257-269. URL: https://www.researchgate.net/publication/233672755_Kosovo_Cultural_Heritage_in_Conflict (дата звернення: 03.10.2025).

31. Brosché, Johan; Legnér, Mattias; Kreutz, Joakim; Ijla, Akram (2017). "Heritage under attack: motives for targeting cultural property during armed conflict". International Journal of Heritage Studies. 23 (3): 248–260. doi:10.1080/13527258.2016.1261918.

32. Зображення зруйнованого традиційного будинку «кулла» в Косово. URL: https://static.dw.com/image/16366853_902.jpg (дата звернення: 03.10.2025)

33. Reka, S. (2013). Challenges of tourism development in post-conflict countries.

34. Warrander, G., Knaus, V. (2007): Kosova the Bradt Travel Guide. London: Bradt Ltd.

35. Afrim SELIMAJ, Bedri MILLAKU, Adem DRESHAJ, Elvis ELEZAJ. KOSOVO TOURIST OFFER AS PART OF TOURISM DEVELOPMENT. November 2019 International Journal of Educational Research Vol. 7:107-112. URL: https://www.researchgate.net/publication/343958145_KOSOVO_TOURIST_OFFER_AS_PART_OF_TOURISM_DEVELOPMENT (дата звернення: 03.10.2025)
36. Перепилиця Г. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. - К.: Стилос. - ПЦ «Фоліант», 2003. - С. 100-101.
37. Iliev D, Mijalov R., Kitevski G., 2014, Dynamics and level of development of the tourism sector in the Republic of Macedonia in conditions of transition and market economy, Proceedings of the 3rd REDETE Conference of economic development and entrepreneurship in transition economies: Challenges in the business environment, barriers and challenges for economic and business development, Faculty of Economics University of Banja Luka, Banja Luka, 476–486.
38. Iliev D., 2010, Tourism in function of the integral development of the Republic of Macedonia, Institute of Geography, Faculty of Natural Sciences and Mathematics , Ss. Cyril and Methodius University, Skopje.
39. Iliev, D., Kitevski, G., 2016, Transitional privatization of tourist enterprises-the main reason for non-competition and slow tourism development in the Republic of Macedonia, Proceedings of the 5th REDETE Conference of economic development and entrepreneurship in transition economies: Is free trade working for transitional and developing economies, Faculty of Economics University of Banja Luka, Banja Luka, 391–401.
40. Dejan Iliev. Evolution and changes of tourism in Macedonia in the post-socialist period (1991–2018). September 2019. Journal of Geography Politics and Society 9(3):23–32. URL: https://www.researchgate.net/publication/338038585_Evolution_and_changes_of_tourism_in_Macedonia_in_the_post-socialist_period_1991-2018 (дата звернення: 06.10.2025)
41. Інформація про оцінки The European Review 2003 року. URL: https://ec.europa.eu/economy_finance/publications/pages/publication7694_en.pdf (дата звернення: 09.10.2025).

42. Вархоляк Ю.О. Шляхи використання досвіду повоєнного відновлення туризму Хорватії для реалій України. "Туризм, рекреація і гостинність" (м.Львів, 16 травня 2025р.). ЛНУ імені І.Франка. Електронний збірник. С.208.
43. Туризм у Хорватії. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Туризм_у_Хорватії (дата звернення: 09.10.2025).
44. Ivana J. Prodanic, Dallen J. Timothy. Effects of the Yugoslavian Wars on Tourism in the Republic of Montenegro. Department of Geography Brigham Young University Provo. Utah, USA. URL: <https://johat.org/wp-content/uploads/2023/06/200715-5.pdf> (дата звернення: 09.10.2025).
45. Tourism in Montenegro. Ministry of Internal Affairs of Montenegro. URL: <https://mia.gov.me/wp-content/uploads/Tourism-Sector.pdf> (дата звернення: 09.10.2025).
46. Arrivals and overnights of tourists, total 2023. Statistical Office of Montenegro (MONSTAT), 2024. URL: [https://monstat.org/uploads/files/TURIZAM/ukupno/2023/Arrivals%20and%20overnights%20of%20tourists%20total%202023%20\(1\).pdf](https://monstat.org/uploads/files/TURIZAM/ukupno/2023/Arrivals%20and%20overnights%20of%20tourists%20total%202023%20(1).pdf) (дата звернення: 09.10.2025).
47. Інформація про наслідки війни для Боснії і Герцоговини. URL: <https://www.worldnomads.com/explore/europe/bosnia-and-herzegovina/visiting-bosnia-and-herzegovina-30-years-after-the-war> (дата звернення: 09.10.2025).
48. Інформація про сучасний стан та відновлення туризму Боснії і Герцоговини. URL: <https://checkinprice.com/bosnias-revival-as-a-tourism-destination/> (дата звернення: 09.10.2025).
49. Інформація із дослідження про відновлення туризму Словенії. Anton Gosar. THE RECOVERY OF TOURISM IN SLOVENIA. URL: https://zgs.zrc-sazu.si/Portals/8/Slo_Geo_Over/24.pdf (дата звернення: 09.10.2025).
50. Інформація про втрати Польщі у Другій світовій. Вебсайт новин Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2528976-pid-cas-drugoi-svitovoi-zaginuli-90-polskih-evreiv.html#:~:text=%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BD%D1%96%20%D0%B2%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8>

[%20%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D1%96%20%D1%83%20%D0%94%D1%80%D1%83%D0%B3%D1%96%D0%B9,%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B4%2014%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4%20%D0%B4%D0%BE%D0%BB](#) (дата звернення: 07.10.2025)

51. Інформація про національний борг Великобританії після Другої світової. URL: https://osvita.ua/vnz/reports/world_history/31778/ (дата звернення: 07.10.2025).

52. Зображення зруйнованого Дрездену. URL: https://www.economist.com/cdn-cgi/image/width=1424,quality=80,format=auto/sites/default/files/images/print-edition/20200208_BKP005_0.jpg (дата звернення: 07.10.2025)

53. Зображення зруйнованого Ковентрі. URL: <https://www.historic-uk.com/wp-content/uploads/2021/08/coventry-blitz-scaled.jpg> (дата звернення: 07.10.2025)

54. Інформація про руйнування під час Другої світової. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Strategic_bombing_during_World_War_II (дата звернення: 07.10.2025)

55. Інформація про бомбардування Дрездена. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Bombing_of_Dresden (дата звернення: 07.10.2025)

56. Frauenkirche Dresden. Statistical data / Reconstruction. Офіційний сайт Женевської церкви Дрездена. Дані про вартість реконструкції та технічні показники. URL: <https://www.frauenkirche-dresden.de/statistical-data> (дата звернення: 07.10.2025)

57. Semperoper Dresden. Офіційний сайт Semperoper — історія руйнування та відбудови, дані про реставрації. URL: <https://www.semperoper.de/en/about/semperoper-dresden.htm> (дата звернення: 07.10.2025)

58. Інформація про вартість ремонтних робіт Семпер після повені 2002 року. URL: <https://www.tourispo.com/sight/semperoper-dresden.html> (дата звернення: 07.10.2025)

59. Огляди ушкоджень 1945 р. і реставрацій 1950–1960-х років палацу «Zwinger». Staatliche Kunstsammlungen Dresden. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Zwinger_%28Dresden%29 (дата звернення: 07.10.2025).

60. Інформація про відбудову Варшави. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/khto-vidbuduvav-varshavu-i-chomu-same-tak> (дата звернення: 08.10.2025)

61. Інформація про економічну складову відбудови Варшави. URL: <https://transparentcities.in.ua/news/yak-varshavu-vidbuduvaly-pislia-druhoi-svitovoi> (дата звернення: 08.10.2025).
62. Зображення відновленої руїни храму в Ковентрі. URL: https://cdn.pragmatika.media/2022/05/Coventry_Cathedral_Ruins_with_Rainbow_edit-scaled.jpg (дата звернення: 07.10.2025).
63. Історія відбудови міста Ковентрі. URL: <https://podrobnosti.ua/2463437-vdbudova-vropi-pslja-drugo-svtovo-vjni-jak-koventr-stalo-simvolom-stjkost.html> (дата звернення 07.10.2025).
64. Дані по міжнародних прибуттях іноземців до України у 2019 році. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/3200686-ukrainu-torik-vidvidali-vcetveromense-inozemciv-niz-2019go-derzturizm.html> (дата звернення: 08.10.2025).
65. Оцінки ЮНЕСКО щодо втрат культурних об'єктів в Україні. Стаття "Ukraine: UNESCO estimates the damage to culture and tourism after 2 years of war" на офіційному сайті ЮНЕСКО. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-estimates-damage-culture-and-tourism-after-2-years-war-35-billion> (дата звернення: 08.10.2025).
66. Інформація про втрати культурних об'єктів (музеї). URL: <https://global.si.edu/projects/remotely-monitoring-ukraine%E2%80%99s-cultural-heritage-conflict-observatory> (дата звернення: 08.10.2025).
67. Колаж із порівнянням стану Іванківського краєзнавчого музею до та після атаки росії. URL: <https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/ivankivskyj-istoryko-krayeznavchyj-muzej.png> (дата звернення: 21.10.2025).
68. Інформація про втрати культурної спадщини в Україні від війни. URL: <https://www.museumsassociation.org/museums-journal/analysis/2025/02/war-crimes-the-destruction-of-ukraines-cultural-heritage/> (дата звернення: 21.10.2025).
69. Деділова Т. Розвиток туризму та гостинності в стратегії постконфліктної реконструкції української економіки. Харківський національний автомобільно-дорожній університет. Стаття доступна за посиланням. URL: https://www.researchgate.net/publication/363897677_Tourism_and_hospitality_industr

- [y development in the Ukrainian economics strategy of post-conflict reconstruction](#)
(дата звернення: 08.10.2025).
70. Ewa Kiczmachowska. The War-related Impacts on Tourism in Neighbouring Countries: Poland in the Face of the War in Ukraine. March 2025. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. URL: https://www.researchgate.net/publication/363897677_Tourism_and_hospitality_industry_development_in_the_Ukrainian_economics_strategy_of_post-conflict_reconstruction
(дата звернення: 08.10.2025).
71. Карта країн Близького Сходу. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/72/Map_of_Middle_East.png (дата звернення: 21.10.2025)
72. Значення слова "інтифада". URL: <https://qanapa.com/2025/05/21/shcho-take-intyfada-vse-shcho-potribno-znaty> (дата звернення: 09.10.2025).
73. Вархоляк Ю. О. Вплив військових конфліктів на міжнародний туризм: досвід Європи та Близького Сходу. "Географія, економіка і туризм: національний та міжнародний досвід" (Львів, 10-11 жовтня 2025 р.).
- 74 Інформація про туризм Сирії. Daleen Hassan. Can post-Assad Syria finally unlock its tourism potential. The New Arab. URL: <https://www.newarab.com/analysis/can-post-assad-syria-finally-unlock-its-tourism-potential> (дата звернення: 10.10.2025).
75. Дані ForwardKeys про зниження бронювання авіаквитків унаслідок конфлікту Ізраїлю та ХАМАС. URL: <https://forwardkeys.com/israel-hamas-conflict-slows-global-air-travel-recovery/> (дата звернення: 10.10.2025).
76. War next door leaves Jordan's tourism industry in limbo [Електронний ресурс] // Arab News. – 2024. – URL: <https://www.arabnews.com/node/2578627/amp> (дата звернення: 10.10.2025).
77. Jordan's tourism industry damaged by wars in Gaza and Lebanon [Електронний ресурс] // The Arab Weekly. – 2024. – URL: <https://www.thearabweekly.com/jordans-tourism-industry-damaged-wars-gaza-and-lebanon> (дата звернення: 10.10.2025).

78. Abboud J. Tourism's Shy Recovery [Електронний ресурс] // This is Beirut. – 2025. – URL: <https://thisisbeirut.com.lb/articles/1310618/jean-abboud-tourism-in-lebanon-s-shy-recovery> (дата звернення: 10.10.2025).
79. Palestine tourism suffers \$200m loss amid Gaza war [Електронний ресурс] // The New Arab. – 2023. – URL: <https://www.newarab.com/news/palestine-tourism-suffers-200m-loss-amid-gaza-war> (дата звернення: 10.10.2025).
80. Al-Tamimi A. Z. What does Yemen need to resuscitate its economy? [Електронний ресурс] // Al Majalla. – 2023. – URL: <https://en.majalla.com/node/292656/business-economy/what-does-yemen-need-resuscitate-its-economy> (дата звернення: 10.10.2025).
81. Mohammadi, J., & Ahmadi, D. (2015). Challenges facing post-war tourism development: the case of Iran. *Tourism, Leisure and Global Change*, 2. Available at: https://www.researchgate.net/publication/283840236_Challenges_facing_post-war_tourism_development_the_case_of_Iran (дата звернення 09.10.2025).
82. Al-Hashimi, S. (2023). Preserving Cultural Heritage in War-Torn Iraq: Challenges and Imperatives. *Trends Research & Advisory*. Available at: <https://trendsresearch.org/insight/preserving-cultural-heritage-in-war-torn-iraq-challenges-and-imperatives/> (дата звернення 09.10.2025).
83. Valeri, M. (2019). Religious Tourism as a Resilience Factor in the Middle East. *Tourism in the Muslim Worlds*. Emerald Publishing Limited, pp. 119-132.
84. Інформація про військові конфлікти та їх вплив на туризм протягом історії Ізраїлю. Ben Ari, A. (2025). Tourism in Israel suffers even after Iran ceasefire, long recovery ahead. *The Jerusalem Post*. Available at: <https://www.jpost.com/israel-news/article-859360> (дата звернення 09.10.2025).
85. Стан сучасного туризму Ізраїлю. State of Israeli tourism after a year of war. (2024). *Jewish News Syndicate*. Available at: <https://www.jns.org/state-of-israeli-tourism-after-a-year-of-war/> (дата звернення 09.10.2025).
86. Chebli, S., & Said, F. (2020). The impact of the Gulf crisis on Qatar's tourism industry. *Current Issues in Tourism*, 23(6), 659-664.
87. Qatar National Tourism Sector Strategy 2030. (2023). Qatar Tourism Authority.

- Ulrichsen, K. C. (2021). The Gulf States and the Yemen War: A new era of intervention. *The RUSI Journal*, 166(4), 10-21.
88. Henderson, J. C. (2018). The UAE as a tourism hub: A case study of Dubai. In S. Page & J. Connell (Eds.), *The Routledge Handbook of Events* (pp. 527-538). Routledge.
89. Al-Ghamdi, S., & Al-Hammad, M. (2022). Tourism Development in Saudi Arabia: An Analysis of the Saudi Vision 2030. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 10(2), 45-62.
90. Egypt Tourism: From Ancient Wonders to Modern Resilience & Investment Opportunities. (2024). World Tourism Forum Institute. Available at: <https://live.worldtourismforum.net/news/egypt-tourism-from-ancient-wonders-to-modern-resilience-investment-opportunities> (дата звернення: 10.10.2025).
91. Saleh, I., & Abdel-Kader, M. (2022). Post-Crisis Recovery of Tourism in Egypt: A Strategic Analysis. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, 10(4), 112-128.
92. Cyprus' Tourism After the Crises [Електронний ресурс] // Republic of Cyprus, Deputy Ministry of Research, Innovation and Digital Policy. – 2024. – URL: <https://www.gov.cy/media/sites/11/2024/08/d3a.pdf> (дата звернення: 10.10.2025).
93. Дані для діаграми прибуттів туристів за країною походження на Кіпр у квітні 2024. URL: https://library.cystat.gov.cy/Documents/Publication/TOURISM_%20STATISTICS-2017_19-EN-120820.pdf (дата звернення: 10.10.2025).
94. Malpas T. Cyprus tourism on a high for 2025 [Електронний ресурс] // TravelMole. – 2024. – URL: <https://www.travelmole.com/news/cyprus-tourism-high-2025/> (дата звернення: 10.10.2025).
95. Інформація про пошкодження об'єктів ЮНЕСКО в Україні. URL: <https://www.dw.com/uk/za-chas-viiny-v-ukraini-poshkodzheno-shchonaimenshe-53-objekty-kultury-yunesko/a-61338069> (дата звернення: 13.10.2025).
96. Зображення наслідків російського удару по церкві Вознесіння Господнього в селі Лук'янівка Київської області. URL: https://before-war-after.com/fileadmin/_processed_/4/5/csm_20220326_1920x750_lukiyanivka_2_eb148d8586 (дата звернення 21.10.2025).

97. Hudz, M., Havryliuk, A., Smoliar, L., & Hryhorenko, Y. (2024). Identification of problems and post-war recovery of tourism in Ukraine. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*, 5(27), 41-52.

98. Зображення пошкодженої Святогірської лаври на Донеччині, URL: https://ui.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/140x140_postcard_10_lavra_digital.png (дата звернення 21.10.2025).